

Βασίλης Κατσαρός

Λόγια στοιχεῖα στήν ἐπιγραφική τοῦ «Δεσποτάτου»
Λόγιοι καί διανοούμενοι κατά τόν 13ο αἰ. στήν Ἠπειρο
μέ βάση τίς ἔμμετρες ἐπιγραφές τοῦ χώρου

Ανάτυπο

Από τα Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου
για το Δεσποτάτο της Ηπείρου
(Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990)

ΜΟΥΣΙΚΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΡΤΗΣ
«Ο ΣΚΟΥΦΑΣ»
ΑΡΤΑ 1992

Βασίλης Κατσαρός

Λόγια στοιχεῖα στήν ἐπιγραφική του «Δεσποτάτου»

Λόγιοι καί διανοούμενοι κατά τόν 13ο αἰ. στήν Ἡπειρο
μέ βάση τίς ἔμμετρες ἐπιγραφές τοῦ χώρου

Ἡ τροποποίηση τοῦ τίτλου τῆς ἀνακοίνωσής* μου, μέ τήν προσθήκη ἑνός προσδιοριστικοῦ ὑπότιτλου – πέρα ἀπό τίς δυσκολίες πού θέτει ξανά καί ξανά ὁ ὅρος «Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου» μέ τούς σημαντικούς καί χρονικούς του περιορισμούς καί ἐπαναπροσδιορισμούς¹ –, ἄν καί θεραπεύει ἀναμφίβολα ὀρισμένα ἐρωτήματα πού ἔμειναν σκόπιμα μετέωρα στήν ἀρχική του διατύπωση, ἀφήνει ἀνέγγιχτο καί πάλι τό κύριο ἐρώτημα τί προσδιορίζει καί σέ τί ἀναφέρεται ἡ χρήση τοῦ ἐπιθέτου «λόγιος» γύρω ἀπό τό ὁποῖο στρέφεται ἡ οὐσία καί ὁ σκοπός αὐτοῦ τοῦ μελετήματος. Μέ τό ἐρώτημα αὐτό νομίζω ἐπίσης ὅτι εἰσερχόμαστε σέ πιό σύνθετα προβλήματα πού ἀπαιτοῦν ἴσως μεγαλύτερη προσοχή, ἀφοῦ ἡ ἀνάλυση τοῦ ὅρου «λόγιος», ὅπως καί ἐκείνη τοῦ ὅρου «διανοούμενος» κατά τή βυζαντινή καθ' ὅλου περίοδο – γιά νά χρησιμοποιήσω τά λόγια τοῦ Μαρκόπουλου,² πού πρόσφατα διαπραγματεύτηκε τό θέμα – «εἶναι ... ἀπό τά θέματα πού προσεγγίζονται μέ διακριτικότητα ἢ καί δυσπιστία, ἀπό τούς μελετητές».³ Οἱ δυσκολίες ἐπιτείνονται μάλιστα, ὅταν, ὅπως συμβαίνει στήν περίπτωσή μας, τά ἐπιγραφικά δεδομένα ἀπό τήν συγκεκριμένη περιοχή εἶναι «μηνύματα» πού παρασιωποῦν δύο βασικούς παράγοντες τοῦ κλασσικοῦ μοντέλου ἐπικοινωνίας τοῦ Jaccbson τόν πομπό δηλ. καί τόν δέκτη.⁴ Αὐτό εἶναι καί τό ζητούμενο αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Μπορεῖ ὥστόσο νά προσδιοριστεῖ γενικά τό κοινωνικογλωσσικό περιβάλλον, ἀφοῦ τά κείμενα πού θά δοῦμε συνιστοῦν ἕναν κώδικα ἐπικοινωνίας, ἔστω κι ἂν λειτουργοῦν κυρίως σ' ἕνα συγκεκριμένο ἐπίπεδο, τό ἐπίπε-

* Ὁ ἀρχικός τίτλος τῆς ἀνακοίνωσής μου, ὅπως παρουσιάστηκε στό Πρόγραμμα τοῦ Συμποσίου, ἦταν ὁ ἑξής: «Λόγια» στοιχεῖα στήν ἐπιγραφική τοῦ «Δεσποτάτου». Τό κείμενο κρατήθηκε κατά βάση τό ἴδιο καί ἐμπλουτίστηκε μέ τόν ἀπαραίτητο βιβλιογραφικό ὑπομνηματισμό.

1. Βλ. γι' αὐτό τό θέμα D.M. NICOL, Πρόσφατες ἐρευνες γιά τίς ἀπαρχές τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου: *HX* 22(1980) 38-48 καί κυρίως 40-41, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

2. Βλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι καί τό περιβάλλον τοῦ Κωνσταντίνου Προφυρογεννήτου: *Κωνσταντίνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καί ἡ ἐποχή του* (Β' Διεθνῆς Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί 22-26 Ἰουλίου 1987) ἑκδ. Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου Δελφῶν. Ἀθήνα 1989, 155-164.

3. Ὁ.π. 155.

4. Βλ. R. JAKOBSON, *Closing Statement: Linguistics and poetics: Style in Language*, ἑκδ. T.A. SEBEOK. Cambridge Mass/MIT press 1960, 353. Βλ. καί Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 159 καί σημ. 2.

δο της ποιητικής δημιουργίας. Μήπως όμως αυτό ακριβώς τό ποιητικό επίπεδο προσδιορίζει και τό γενικότερο πλαίσιο της προβληματικής μας;

Ἐς ἀφήσουμε, πρὸς στιγμήν, τοὺς ἐπιστημονικοὺς προβληματισμοὺς τοῦ I. Ševčenko,⁵ τοῦ Al. Každan,⁶ τῆς M. Mullett,⁷ τοῦ Ἀθαν. Μαρκόπουλου⁸ καὶ τοῦ Ἀποστολοῦ Καρπόζηλου⁹ πάνω στὸ θεωρητικὸ πλαίσιο τοῦ ζητήματος, κι ἐπομένως ἀναπάντητο τό α' ἐρώτημά μας, καὶ ἄς δοῦμε τό ἴδιο τό ὕλικό. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ περιθώρια γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θεματικῆς του καὶ τίς ἐνδεχόμενες φιλολογικὲς βελτιώσεις τῶν κειμένων εἶναι στενά. Ἀλλ' αὐτὸς δὲν εἶναι ὁ στόχος αὐτοῦ τοῦ μελετήματος.¹⁰ Ἀκόμη, ἡ παρουσίαση τοῦ ὕλικου ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ εἶναι κατ' ἀνάγκην χρονολογική. Ἡ γεωγραφικὴ κατανομή του διευκολύνει ἴσως περισσότερο τό ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς παρουσίας.

I. ΜΟΝΗ ΒΑΡΝΑΚΟΒΑΣ

Στὸ μικρό, ἀλλὰ τόσο χρήσιμο, βιβλίο του γιὰ τὴ Μ. Βαρνάκοβας ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος¹¹ δημοσίευσε – ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κτητορικὴ – καὶ τίς ἀκόλουθες ἐπιγραφές:

1. ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΠΛΑΚΑ

Ἦγαγεν ἡμᾶς ᾧδε θανάτου νόμ[ος]
Σεβαστοκράτωρ· Ἄννα· καὶ Κωνσταντῖν[ος]

5. Βλ. I. ŠEVČENKO, Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century: *Actes du XIe Congrès International des Études Byzantines*. Bucarest 1971, I (Bucarest 1974), 69-92. (*Society and Intellectual Life in the Late Byzantium. Variorum Reprints*. London 1981). Βλ. καὶ Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 καὶ σὺν. 4. Α. ΚΑΡΠΟΖΙΛΟΣ, The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos: *JÖB* 40 (1990) 277 καὶ σὺν. 9.

6. Βλ. ΑΛ. ΚΑΖΔΑΝ, βιβλιοκρισία στὸ περίοδ. *GOTHR* 27 (1982) 83-97. Βλ. καὶ Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 καὶ σὺν. 6. Α. ΚΑΡΠΟΖΙΛΟΣ, The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos 277 καὶ σὺν. 9.

7. Βλ. Μ. MULLETT, Aristocracy and Patronage in the Literary Circles of Comnenian Constantinople: *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries* (ἐπιμ. Μ. ANGOLD) *BAR International Series* 221 (1984) 185-187. Βλ. καὶ Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 καὶ σὺν. 7.

8. Βλ. πλήρη παραπομπή στή σὺν. 2 ἐδῶ. Τὸ ἄρθρο τοῦ Μαρκόπουλου, ἂν καὶ ἀναφέρεται εἰδικότερα στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, σηματοδοτεῖ τό θεωρητικὸ μοντέλο ἀναλογικῆς προσέγγισης παρόμοιων φαινομένων μὲ τρόπο συνοπτικὸ ἀλλὰ στὴν οὐσία καιρὸ.

9. Βλ. Α. ΚΑΡΠΟΖΙΛΟΣ, The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos 283. Σημαντικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ συμπεράσματα τοῦ ἴδιου συγγραφέα στὸ «ὑπὸ ἐκτύπωσιν» ἄρθρο του μὲ τίτλο Books and Bookmen in the 14th c. The Epistolographical Evidence [*JÖB* 41 (1991)], σχετικὰ μὲ τοὺς κύκλους τῶν ἀναγνωστῶν κατὰ τὸν 14ο αἰ., μὲ δάση τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀποδεκτῶν καὶ τὴ λειτουργία διακίνησης τῶν βιβλίων ὅπως ἐμφανίζονται στὰ κείμενα τῆς ἐπιστολογραφίας. Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θερμὰ εὐχαριστίες στὸν καθηγ. Ἀπόστολο Καρπόζηλο, ὁ ὁποῖος ἔθεσε πρόθυμα ὑπόψη μου τό ἀνέκδοτο ἄρθρο του.

10. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἐπιγραφῶν ἀποτελεῖ στόχο ἄλλης ἐργασίας μου, ὅπου ἐξετάζονται λεπτομερειακὰ καὶ τὰ μετρικὰ προβλήματα τοῦ (ιαμικοῦ) δωδεκάσλλαδου στίχου [P. MAAS, Der byzantinische zwölfsilber: *BZ* 12 (1903) 278-323· ΑΘ.Δ. ΚΟΜΙΝΗ, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερόν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματικοί* («Ἀθηνᾶ», *Σειρά διατριβῶν καὶ μελετημάτων*, 3). Ἀθῆνα 1966, 51-81], καὶ τὰ ζητήματα μορφῆς, κάτω ἀπὸ τό πρίσμα τῆς νεότερης ἐρευνας (W. HÖRANDNER, La poésie profane au XIe siècle et la connaissance des auteurs anciens: *TM* 6 (1976) 245-263· ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΟΥ, Δύο μετὰ ὕφαντων στίχων βυζαντινὰ σχηματικὰ ποιήματα: *Θεολογία* 53 (1982) 1143-1149· W. HÖRANDNER, Poetic Forms in the Tenth Century: *Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχή του* (Β' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση, Δελφοί 22-26 Ἰουλίου 1987). Ἀθῆνα 1989, 135-153· τοῦ ΙΔΙΟΥ, Visuelle poesie in Byzanz, Versuch einer Bestandsaufnahme: *JÖB* 40 (1990) 1-42) Μὲ παῦλα σημειώνεται οἷς ἐπιγραφὰς ποὺ παρατίθενται σ' αὐτὴ τὴ μελέτῃ ὁ ἀριθμὸς τῶν συλλαβῶν ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν στίχων.

11. Βλ. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας*. Ἐκδόσις τῆς ἐν Ἀθῆναις Δωρικῆς Ἀδελφότη-
τας. Ἀθῆνα 1922, 7.

*Καὶ λοῖσθον δ' αὐτὸν δεσπότην Κωνσταντῖνον.
[Π]ρὸ τῆς δίκης ρύσαι με τῆς καταδίκης.*

1. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας 12, ὅπου παρέχεται καὶ σχέδιο τῶν λοξοτμήτων λίθων ποῦ μᾶς παραδίδουν τὶς ἐπιγραφές. Τὸ κείμενο τοῦ Ὁρλάνδου ἀνατυπώνει καὶ ὁ ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Ἰερά μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἡ ἐπιλεγόμενη Βαρνάκοβα, Ἱστορία-Τέχνη-Ἐγγραφα μετὰ διαφορῶν ἄλλων ἱστορικῶν εἰδήσεων περὶ τῶν μοναστικῶν ἰδρυμάτων καὶ τοῦ κλήρου καὶ περὶ τῶν ἐπαρχιῶν Δωρίδος καὶ Ναυπακτίας. Ἀμφισσα 1957, 133 καὶ σχόλιο στίς σελ. 133-134 σημ. 1.

2. ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΠΛΑΚΑ

*[Τὸ πλήρωμα ἥγνωσεν ἡμᾶς τοῦ χρόνου ✠ Κομνηνοδούκ[ας] -----
-----περικλείει τάφοις ✠ Ἀλέξιον μὲν Ρ[αοὺλ] ἢ Φιλανθρωπητὸν
..... ἀγνωμνεῖν ✠ τὴν Εὐδοκίαν ✠ στα. ε...π. β.....
..... ανανου καὶ νοῶν ✠ τῶν συμπλοῆ.....*

2. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Μ. Βαρνάκοβας 14 καὶ σχέδιο (εἰκ. 4). Πρὸβλ. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, Βαρνάκοβα 134 καὶ σημ. 1. Ὁ Καλονάρος, ἀντίθετα πρὸς τὸν Ὁρλάνδο, τοποθετεῖ χωρὶς ἐπιχειρηματολογία τὴν ἐπιγραφή στὸν 14 αἰ.

3. ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΠΛΑΚΑ (Ἡ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΠΛΑΚΕΣ)

(α) + Ζητ[εῖς] μαθεῖν -----
δεῦρ[ο] -----

(β) ----- ω -----
----- καὶ βασιλέ[ων] -----

(γ) ----- τοῦ τῆς Ιουλ -----
----- δι δεινῶν κοιν -----

3. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας 15 (εἰκ. 5-7).

Πρόκειται γιὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα πάνω σὲ λίθινες πλάκες, ἡ ὕπαρξη τῶν ὁποίων πολλὰ δημιούργησε προβλήματα καὶ τροφοδότησε μύθους γιὰ τὰ ἐνταφιασμένα πρόσωπα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μονῆς.¹² Ὁ ἔμμετρος ρυθμικὸς χαρακτήρας τῶν κειμένων εἶναι ἀδιαμφισβήτητος ἀκόμη καὶ στὰ μικρότερα ἐνεπίγραφα τμήματα. Γιὰ τὶς κοινωνιογλωσσικὲς διασυνδέσεις αὐτῶν τῶν κειμένων θά ποῦμε λίγα πράγματα, ἀφοῦ δοῦμε καὶ τὰ ἄλλα παρόμοια κείμενα.

II. ΜΟΤΙΣΤΑ, ΜΟΚΙΣΤΑ, (σημ. Ἀγία Σοφία)

Σέ μίαν ἄλλη περιοχὴ τῆς Αἰτωλίας, στὴ βυζαντινὴ Μότιστα¹³ (ἀργότερα Μόκιστα καὶ τώρα Ἀγ. Σοφία) ἓνα ἐνδιαφέρον ἐπίσης σύνολο, κατὰ σύμπτωση ρυθμικῶν ἐπιγραφῶν πάνω σὲ λίθο, δημοσιεύτηκε πληρέστερα εἴτε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σωτηριάδη¹⁴ εἴτε ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο¹⁵ μᾶς παραδίδονται τὰ ἀκόλουθα κείμενα:

12. Βλ. σχετικὰ Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ. "Ἐνα Χρονικὸ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας (χφ1 Μονῆς Βαρνάκοβας): Κληρονομία 11 (1979) 380-381, ὅπου καὶ διβλιογραφία.

13. Γιὰ τὴν τοπωνυμία βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ «τοῦ Κρεμαστοῦ»: Κληρονομία 12 (1980) 380. Βλ. ἐπίσης Ρ. SOUSTAL - J. KODER, Nikopolis und Kephallēnia [TIB, 3]. Wien 1981, 208.

14. Βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ, Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ ἐξ Αἰτωλίας: Ἐπετηρίς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» Ζ' (Ἀθῆναι 1903) 208-215.

15. Βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἀννα ἡ Καντακουζηνή, βυζαντινὴ ἐπιγραφή ἐξ Αἰτωλίας: ΝΕ 1 (1904) 37-42.

1. ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ (ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΡΜΟΥ)

[Ἐν] να βασίλισ[σα] Καντακουζ[ηνή]
[Παλαιο]λόγου τε - - - - -

.....
1. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντιναί Ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας 215. Βλ. καὶ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἄννα ἡ Καντακουζηνή 37. Πρὸς. ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη. Ἀθήνα 1985, 232.

2. ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΝΑΩΝ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ (ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΡΜΟΥ)

+ Ὁ ταξιάρχης τοῦ Μεγάλου Δεσπότη
καὶ δυσμικῆς φάλαγγος ὁ Πρωτοστράτωρ
ὁ Ζωριανὸς Μιχαὴλ ὦδε, ξένοι,
πολλῶν ἐπεδράδενσε τὴν χορηγίαν,
πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ σεβασμίου δόμον.
Ὅθεν ποθοῦντες αὐτὸν ἀπὸ καρδίας
ἐκλιπαροῦμεν τὸν πανάγαθον Λόγον
τούτῳ παρασχεῖν πᾶν ἀγαθ[όν] - - -

.....
2. M. BAZIN, *Mémoire sur l'Étolie*, Archives des Missions Scientifiques, 2me Série, t. 1. Paris 1864, 369. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντιναί ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας 211 (καὶ πίν. ἀρ. 1). Πρὸς. ΑΘ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία 224, 229.

3. ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΝΑΩΝ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ (ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΡΜΟΥ)

[- - τις ο φοιτῶν καὶ παντάπασιν νέος]
[Μιχαὴλ] τὸν δείμαντα τόνδε τὸν δόμον
- - - - - καὶ μονοτρόπῳ
Ἀνδριτζιοπούλων - - - τὸν σπόρον (;)
5. Ποθῶν δὲ τυχεῖν ψυχικῆς σωτηρίας,
ἤγειρε τοῦτον τὸν σεβάσμιον δόμον
μόχθῳ πολλῷ καὶ πόνῳ καὶ καμάτῳ.
Τὸν γοῦν ἐν πρώτ[οις] - - - , ὦ φίλε,
τὸν καὶ δοθῶν καὶ μόνον παντεργάτην
10. [- πατ - - - ον] συμπαθῶς - - - - -
πληρῶν τ - - - ἄγγελμα τοῦ θεοῦ νόμον
τον - - - [τὸν εκ - - - - -
ὅπως [πατάξῃ] τῶν κακῶν μου καὶ φ[αύλων]
- - - ν - - - - - τοῖς σεσωσμένοις
15. ὡς πανάγαθος καὶ φιλόανθρωπος μόνος

.....
3. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντιναί ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας 211 (καὶ πίν. ἀριθ. 2). Πρὸς. ΑΘ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία 224, 229.

4. ΑΨΙΔΑ ΙΕΡΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ

Ποθῶν λαβεῖν κάθαρσιν ἀμπλακημάτων,
Ἀ[νδρι]τζοπουλῶννμος Κοσμᾶς σὺν πόθῳ,
Ἐκ κρηπίδων ἤ[γει]ρα τόνδε τὸν δόμον
μόνη συνάρσει τῶν θεῶν Ἀρχαγγέλω[ν].
5. Οἱ γοῦν θεόντες ἐνθαδὶ θεᾶς χάριν,
Ἀρχιστρατῆγων εἰ ποθεῖτε τὴν χάριν,
Κυροῦ Θεοῦ πρώτιστα τὴν εὐσπλαγχνίαν,
εὐχεσθε καὶ μοὶ ψυχικῆς σωτηρίας.

4. M. BAZIN, *Mémoire sur l'Étolie* 369. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντινὰ ἐπιγραφαὶ ἐξ Αἰτωλίας 213. Πρὸς. ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία 225 (καὶ πίν. 213). Φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς εἶχα δημοσιεύσει στὴ μελέτῃ μου, Μία ἀκόμα μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ *Κρεμαστοῦ* 382 εἰκ. 5.

Ἀκόμη ψηλότερα, στὸ φυσικὸ διαχωριστικὸ σύνορο Αἰτωλίας μέ τὴν Ἀκαρνανία, κοντὰ στὸ πέρασμα ποὺ ὀδηγοῦσε παλιότερα στὴν Τατάρνα καὶ στὴν Εὐρυτανία, ΒΔ τοῦ χωριοῦ Χαλκιοποῦλοι¹⁶ παραδίδεται πάνω σέ τοιχογραφημένη ἐπιφάνεια τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐπίγραμμα τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ στὴ Θεοτόκο· γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἔκδοσης τῆς ἐπιγραφῆς ἔχω ἀναφερθεῖ καὶ σέ παλαιότερη ἀνακοίνωσή μου.¹⁷ Τὸ κείμενό τῆς εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

III. ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑΣ, ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΙ ΒΑΛΤΟΥ

[Γυνή, ζύμη, βέλτιστε] καὶ σάτα τρία
ἔχουσιν ἐξηγησιν ἀκριβεστάτη[ν]
ἀλλ[λ]η[γο]ρ[ου]σιν τοὺς κεκρυμ[μ]ένους λόγους.
Γ[υνή] μὲν ἐστὶ προσ[φ]υῶς ἐ[κ]κλησία],
[Ζύμη] δὲ θεῖος [καὶ θεό]γραφος λόγος
Ὁλην συνεζύμωσε τὴν [ψυχῶν] φύσιν
Τὸ γοῦν [σά]τ[ρον] πέφυκεν[] χ[οί]ν[ι] κ[ε]ς δύ[ο]

— ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία 315, 316. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Τὸ πρόγραμμα ἔρευνας τῆς βυζαντινῆς τοπογραφίας τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελώου: *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας*, (Ἀγρίνιο 21-23 Ὀκτωβρίου 1988), Ἀγρίνιο 1991, 324 σημ. 57. Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ὀρθογραφίας, ὁ τελευταῖος στίχος στὴν ἔκδοση Παλιούρα ἔχει τὴ μορφή: «Τοῦτο..... καὶ σάτον.....». Ὁ Παλιούρας (δ.π. 316 σημ. 10) παραπέμπει στὴν ἔκδ. MILLER.

IV. ΑΡΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΧΩΡΑ

Στὴν Ἄρτα ἐπίσης καὶ στὴν περιοχὴ τῆς μᾶς παραδόθηκαν ἐπιγραφικά κείμενα ποὺ παρουσιάζουν ὅπωςδῆποτε μεγάλο ἐνδιαφέρον γι' αὐτὴ τὴν ἔρευνα. Καὶ πρῶτα πρῶτα ἡ ρυθμικὴ ἐπιγραφή τῆς Παρηγορήτισσας, στὴν πλήρη δημοσίευσή τῆς ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο:

1. ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ

Κομνηνοδούκας δεσπότης Νι[κηφ]όρος
Ἄννα βασίλ[ισσ]α Κομνην[οδούκαινα;]
Κομνηνόβλαστος δεσπότης Θ[ω]μᾶς μέγας
ἦ Κομνην[οί] Ἑλλάδος α[ὐ]τάνακτες]
ἦ Κομνην[ῶν] κ[η]λάδος ἀγγελωνύμων]

1. W.M. LEAKE, *Travels in Northern Greece*, 1. London 1835 (φωτοτ. ἀνατ. Amsterdam 1967), 204. Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου...*, Α'. Ἀθῆναι 1856 (καὶ φωτοτ. ἀνατ. 1969), 113 ὑποσημ. 1. ΑΡΧΙΜ. ΑΝΓΩΝΙΟΥ, *Iz Rumelij*. St. Petersburg 1889, 471 σημ. 1 καὶ πίν. VI. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗ, Περιηγήσεις ἀνά τὴν Ἑλλάδα: ΔΧΑΕ Γ (1903) 76. G. MILLET, *L' école grecque dans l' architecture byzantine*. Paris 1916 (φωτ. αν. Var. Repr. 1974) 9 σημ. 2. ΑΝΚ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης: ΑΔ (1919) 78.

16. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία 387-388.

17. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Τὸ πρόγραμμα ἔρευνας τῆς βυζαντινῆς τοπογραφίας τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελώου: *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας* (Ἀγρίνιο, 21-22-23 Ὀκτωβρίου 1988), Ἀγρίνιο 1991, 324 σημ. 57.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Η Παρηγορήτισσα τῆς Ἑρτῆς. Ἐν Ἀθήναις 1963, 154. Ὁ Ὁρλάνδος παραθέτει (153 σημ. 2-7), ὅλες τίς προγενέστερες ἐκδόσεις καί σχολιάζει ἀπό ἱστορική ἀποψη τίς νέες προτάσεις γιά τήν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς (δ. π. 154-160).

2. ΚΑΤΩ ΠΑΝΑΓΙΑ

+ Πύλας ἡμῖν ἄνοιξον, ὦ Θ(ε)οῦ μ(ῆ)τερ,
τῆς μετανοίας, τοῦ φωτός οὓσα πύλη.

2. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ μονή τῆς Κάτω Παναγιᾶς: ΑΒΜΕ Β' (1936) 86-87. D.M. NICOL, *The Despotate of Epiros*. Oxford 1959, 201 (ἐλλ. μτφρ. Π. ΛΕΥΚΑ, 171).

Στό ναό τῆς Πόρτα Παναγιᾶς, πού, ἂν καί βρῖσκεται ἔξω ἀπό τά γεωγραφικά ὄρια πού ἐξετάζουμε, προέρχεται ἀπευθείας ἀπό τό πολιτιστικό περιβάλλον τῆς Ἑρτῆς καί μοιάζει καταπληκτικά μέ τό καθολικό τῆς Κάτω Παναγιᾶς - τό πρότυπό του - σώθηκε ἡ ἀκόλουθη πλίνθινη, ἐμμετρῆ ἐπιγραφή:

+ Ἐκ βάθρων / σῶον, πάναγνε / στομεν δόμον, πόνιμα ἱερόν

ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ μονή τῆς Κάτω Παναγιᾶς: ΑΒΜΕ Β' (1936).

+ Ἐκ βάθρων / σω/ν πάναγνε ιστω / [με]ν δόμον

Γ. ΒΕΛΕΝΗ. Σχόλια καί παρατηρήσεις σε πολύστιχες πλίνθινες ἐπιγραφές (Θεσσαλονίκη 1989 - πολύγρ. ἐγγρασία ὑπό ἐκτύπωση -): Ἀφιερωματικός τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ καθηγ. Ν.Β. Δρανδάκη. Εὐχαριστῶ τόν καθηγ. Γ. Βελένη πού μου ἐπέτρεψε νά χρησιμοποιήσω τήν ἀ δημοσίευτη ἀκόμη μελέτη του.

Τέλος, οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀπὸ τῇ Μονῇ τῶν Βλαχερνῶν, πού δημοσιεύτηκαν ἐπίσης ἀπὸ τόν Ὁρλάνδο:

3. ΜΟΝΗ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ

Ἀδελφεόν τό χρῆμα τοῦτο τοῦ τάφου

ἡ ψαλμική κέκραγε τοῦ Δα(νί)δ λύρα

5. πλὴν οὐκ ἀπεικὸς οὐ [δε] τῇ φύσει ξένον

κἂν πικροδακρύφυρτος ἐστὶν αἰτία

μῆτηρ γὰρ ἡμῖν μία καὶ νηδὺς μία

10. εἰς φῶς πα[ρῆ]ξε] - - - - -

ἡ βασίλισσα Δούκαινα Θεοδώρα

ἐν φιλότῃτι γνησιοστοργουμένη

15. Γῇ καὶ τάφος χωρεῖ με διπλῷ τῷ μόρῳ

ἀρχαῖς ἀναλογοῦντος ἡμῖν τοῦ τέλους

καὶ κατάλληλον τοῦ Θεανθρώπου φέρω

20. σ. - - - - -

ἐνὸς γένους δήλωσις, ἀγνείας μιᾶς

ἡ - - - - -

τό ψαλμικὸν πρόασμα τοῦ Δα(νί)δ μέλος

25. ὥς - - - - -
ὥς ταυτοκοιτάσαιμι τῇ τάφον κλίνῃ
ζω - - - - -
κατὰ μόνας οἰκήσομεν τῶν πνευμάτων
Σω - - - - -
ἀνεσπέρου, γῆς κοιλία τῆς πανδόχου
30. Εω - - - - -
φαεινόμορφος τῷ πρὸς ἀέρα δρόμῳ
ἡξ - - - - -

3. SP.P. LAMBROS, *Collection de romans grecs*. Paris 1880, XLIII. ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Δοκίμιον ἱστορικῆς τινὸς περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου Ἑπειρωτικῆς πόλεως Ἰερῆς καὶ τῆς ὁσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*. Ἐν Ἀθήναις 1884 (φωτ. ἀνατ. Ἀρτα 1986), 367-368. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Βυζαντινὴ ἐπιγραφή ἐκ τῆς παρὰ τὴν Ἀρταν μονῆς τῶν Βλαχερνῶν: *NE* 15 (1921) 26. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME B'* (1936) 13-14 (καὶ εἰκ. 41). Βλ. ἐπίσης Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ, Κομνηνοδουκάδες τῆς Ἡπείρου (καὶ «τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος»): *Χαρίστειον Σεραφεῖμ Τίκα*. Θεσσαλονίκη 1984, 307-319 (γενικά ἱστορικά θέματα).

- 3Α. + τὸ μαρτ[ύριον].....
βροτῶν τῷ λαι κ..... [μα]
θεῖν θέλεις, ὁ λίθος οὐ[τος]...
ματος τῆς.....

3Α. ΑΡΧΙΜ. ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ, *Iz Rumelij*. St. Petersburg 1886, πίν. VI. G. MILLET, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*. Paris 1916, 9 σημ. 1. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ABME B'* (1936) 47-48 (καὶ εἰκ. 42Α τῆς σ. 45 καὶ εἰκ. 43 τῆς σ. 46).

- 3Β.ἰέσωσι καὶ θιώσκουσ[ι].....
....τροφνεῖς συγκαλύπτεισθαι.....
....οὐς μένοντα τοῦ πόρρο.....
....νοσ αὐτοῦ Μανουὴλ αὐτοκράτωρ

3Β. Ὁ. π. καὶ ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME B'* (1936) 47 (καὶ εἰκ. 42Β τῆς σ. 45)

- 3Γ. ...ζω]οδότης ἦν κέκ[ληκε].....
....κοῇ τὸ σῶμα καὶ χεῖ[ρες]...
... τῆς εὐκλειαν ης.....

3Γ. Ὁ. π. καὶ ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME B'* (1936) 48· βλ. καὶ εἰκ. 42Γ τῆς σ. 45.

- 3Δ. ...Μιχα]ήλ δεσπότης
....ς ὁ Πετραλήφας, ἡ δ' ἀπλ.....
....εὐψύχου θάρρους ἀρηί[φιλ].....
....οτέρου δίκην.....

3Δ. Ὁ. π. καὶ ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME B'* (1936) 48· βλ. καὶ εἰκ. 42Δ τῆς σ. 45.

- 3Ε.ον περικλυτῶν σθένει, περὸ.....
...πεν]θερὸς μέγας ἀναξ, ἐπὶ δ' ἀδελφῇ γ[αμβρὸς]...
...κης δεσπότης δυσμοκράτωρ, τοῖον π.....

-διος ὡς θανμασία, ἡ δ' ἡλικία κ....
 5 ... ἄθλον ἠνδρειωμένον, μειλίχιον τὸ π.....
 ἡ ἐκείνος ὡς δὲ καὶ τόσος, γένος π.....
 ος τῷ ξίφει, καὶ τόνδε λοῖσθον ἐκ λίθου πει..
 εἰόδιον, σαλπυγγίσαντος ἐσχάτως ἀρχαγγ[έλου]
 Δημη]τρίου μάρτυρος ἄλλων ἀγί[ων], τῶν εὐαρέστω[ν].

3Ε. "Ο. π. καὶ ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΑΒΜΕ Β' (1936) 48· βλ. καὶ εἰκ. 42 τῆς σ. 45.

Κοντά στήν "Αρτα στό χωριό Βουλγαρέλλι (σημ. "Αγ. Δημήτριος)¹⁸ μᾶς παραδόθηκε ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, πού σύμφωνα μέ τήν παρατήρηση τοῦ Σπ. Λάμπρου «εἶναι μὲν καταλογάδην γεγραμμένη, ὅμως διακρίνονται ἐν τῷ σωζομένῳ μέρει οἱ χολίαμβοι ἐξ ὧν συνέκειται».¹⁹ Ἐχει δὲ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς μέ βάση τή δημοσίευση τοῦ Ὁρλάνδου, συμπληρωμένο σέ ὁρισμένα σημεῖα,²⁰ ὡς ἑξῆς:

4. ΠΑΝΑΓΙΑ ΒΕΛΛΑΣ (ΒΟΥΛΓΑΡΕΛΙ)

- Ναὸς ἄ[γιος] -----
 [εὐ κλ] ἑὸς τὸ σν -----
 εἰς ὄνομα τέθητο τῆς Θεοτόκου
 εἰς κλήσιν συνήρμοστω τῆς [Παν]υμνήτου
 5. Τὸν δόμ[ον] ἐ δειμάτο Τ]ζιμισκῆς πέλω
 σὺν τῇ συνεύνω τῇ ταπεινῇ Μαρία
 οὐ μὴν οὗτοι ζήλω[ται] -- ν αἰσίως
 πυκνοῖς ἀναλλώμασιν εἰς κάλλος τόσον
 καθωραῖσας εἰκόν[ων] τεχνουργία]
 10. Βρυνένις ὃς ἐξισοῦσθαι τῶν ἀνωτά[των]
 --- τος τῶν πάντων, Δέσποινα, κάμ[ε]
 τά τῶν ἀνελο[μένων] -----
 τὸ σμῆνος ἅπαν τῶν δικαίων, ἀξίων.
 "Αλλ' ὧ θρόνε, προκ -----
 15. [Πανάχρα]ντε τοῦ μόνου βασιλέως
 παράσχε τοῖς τλήμοσιν ἀμφοῖ[ν] ---
 [ἀμπλακημάτων λύσιν καὶ π]άσης βλάβης
 ἀντὶ δὲ τούτου τοῦ τρισολβίου δόμο[ν]
 [αὐτοὺς] καταξίωσον τὰς α]γωνίων
 20. μονὰς δικαίων εἰς "Εδὲμ τὸ χω[ρίον]
 σκηπτροκρα[τού]ντων τῶν δυτικῶν φρουρίων
 Νικηφόρου, "Αννης [τε] -----
 Κομνηνοφυνῶν δεσποτῶν ἀἰδοίμων

"Ετους [ς ψοη] ἰνδ(ικτιῶνος) Θ'

18. Βιβλιογραφία γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. στό βιβλίο τοῦ Κ. ΤΣΟΥΡΗ, *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*. Καβάλα 1988, 322. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσης αὐτῆς τὸν κ. Πύρρο Παπαδημητρίου, ὁ ὁποῖος μοῦ παραχώρησε φωτοτυπία τοῦ μεταγραμμένου, ἀπὸ τὸν πατέρα του Γ. Παπαδημητρίου, κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ μακαρίτη Γ. Παπαδημητρίου, στήν ὁποία βασίστηκε καὶ ὁ Ὁρλάνδος (Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου 153, 154), δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως στό πραγματικὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς (βλ. πίν. 6).

19. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἡ Παναγία Βελλᾶ πλησίον τοῦ Βουλγαρελίου ἐν Τζουμερκίοις*: ΝΕ 2 (1914) 292.

20. Δυστυχῶς ἡ ἀπαγόρευση πού ἰσχύει γιὰ τὴ φωτογράφιση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μνημείου δὲν μοῦ

4. ΣΠ.Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, 'Η Παναγία Βελλὰ πλησίον τοῦ Βουλγαρελίου ἐν Τζουμέρκαις: NE B' (1905) 291. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Η ἐπιγραφή τῆς ἐν Τζουμέρκαις Παναγίας Βελλᾶς: NE 11 (1914) 319. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝ-ΔΟΥ, Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου. 'Η Κόκκινη Ἐκκλησία (Παναγία Βελλᾶς): HX 2 (1927) 164-167 (βλ. καὶ εἰκ. 21, ὅπου σχέδιο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς: πρβλ. πίν. παρέμβλητο μεταξύ τῶν σ. 166-167).

Δέν θά προχωρήσω χρονικά γιά νά περιλάβω σ' αὐτό τό δειγματοληπτικό, ἔτσι κι ἄλλιῳς, ὕλικό, τόσο τήν ἔμμετρη ἐπιγραφή τῆς λάρνακας τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου στήν Ἰωάννινα, ἀναλυτικά δουλεμένη ἀπό τόν Λεάνδρου Βρανούση,²¹ ὅσο καί τήν ἔμμετρη ἐπιγραφή τῆς Βορje.²² Δέν θά ἐπεκταθῶ ἐπίσης σέ περιοχές ἔξω ἀπό τά «φυσικά ὅρια» τοῦ Δεσποτάτου· θά σταματήσω μόνο στήν γνωστή ἐπιγραφή τοῦ Δυρραχίου, ἕνα ὑπέροχο ἔμμετρο ἐπίγραμμα πού δημοσιεύτηκε ξανά πρόσφατα, ἀπό τόν Moikom Zeqo.²³

V. ΔΥΡΡΑΧΙΟ

*Μαθών, θεατά, τίς ὁ πήξας ἐκ θάθρων
τὸν πύργον, ὄνπερ καθορᾶς, κτίσμα ξένον,
θαύμαζε τούτου τὴν ἀριστοβουλίαν.*

Παῖς οὗτος ἀνδρὸς εὐτυχοῦς, Ἰω(άννου)

5. *σεβαστοκρατοῦντος, ἀνθους πορφύρας,
Θεόδωρος μέγιστος ἐν στρατηγίαις,
Δούκας Κομνηνός, εὐσθενής, βριαρόχειρ,
Ἐχθρ(ο)ῖς ἀπροσμάχητος, ἀκάμας πόνοις,
ἔτους τρέχοντος ἑξάδι μὲν χιλίων,*

10. *σὺν τοῖς ἑκατὸν ἑπταδ[ι]κ[οῖς] ἐγκύκλοις,
τριπλῇ δεκά[δι κ]αὶ μοναπλῇ τριάδι
τρισκαιδεκάτης ἰνδικτιῶνος δρόμον
λῆξιν φέροντος ἐν Θεῷ παντεργάτῃ.*

ἐπέτρεψε νά χρησιμοποιήσω φωτογραφίες τῆς ἐπιγραφῆς, τό κείμενο τῆς ὁποίας πιστεύω ὅτι μπορεῖ νά ἀποκατασταθεῖ.

21. Βλ. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά τοῦ Μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων* [Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν]. Ἰωάννινα 1968, 61-63 (493-496).

22. Βλ. V.J. DJURIĆ, Mali-Grad, Sv. Atanasije y kostyry, Borje: ZOGRAF 6 (1975) 42 καὶ σημ. 21. Τό φαινόμενο τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν εἶναι γνωστό στίς γειτονικές περιοχές [βλ. ΘΕΟΧΑΡΗ ΠΑΖΑΡΑ, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφειες πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στήν Ἑλλάδα* (Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου ἀριθ. 38). Ἀθήνα 1988, 25-26, 28, 35, 40-41] καὶ στήν Ἀχρίδα [P. MILJKOVIĆ-PEPEK, *Deloto na zografite Mihailo i Eftihij*, Skopje 1967, 46· I. ŠEVČENKO, JEFFREY FEATHERSTONE, *Two poems of Th. Metochitis* (Brookline Mass. 1981) 10-11, ἢ σέ εἰκόνα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῆς Struga, V.J. DJURIĆ, *Icônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961, 84] καὶ ἀπομακρυσμένα (τοπικά καὶ χρονικά) στή Βουλγαρία [V. GJUZELEV - J. KODER, Ein Inschriftliches Grabepigramm des Jahres 1428 in Nesebăr: *Byzantinobulgaria* V (1978) 305-310 = VASIL GJUZELEV, *Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter. Miscellanea Bulgarica* 3. Wien 1986, 241-246].

Ἐκτός τῶν χρονικῶν ὁρίων πού ἐξετάζουμε τοποθετοῦνται οἱ ἔμμετρες ἐπιγραφές ἀπό γειτονικούς μέ τήν περιοχή μας χώρους, κυρίως ἀπό τήν Καστοριά καί τή Σόφια (βλ. πρόχειρα V. DJURIĆ - A. TSITOURIDOU, *Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert* [Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, 4] Stuttgart 1986, 23 ("Ἀγ. Γεώργιος, Σόφια, 12ος αἰ.), σ. 33 ("Ἀγ. Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη, Καστοριά, τέλη 12ου αἰ.), σ. 37 ("Ἀγ. Ἀνάργυροι, Καστοριά, τέλη τοῦ 12ου αἰ.), σ. 37-38 ("Ἀγιοι Ἀνάργυροι, Καστοριά, τέλη τοῦ 12ου αἰ.).

23. Ο ΜΟΙΚΟΜ ΖΕΚΟ δημοσιεύει τήν ἐπιγραφή σέ ἄρθρο πού καλύπτει τίς ἀρχαίες καί μεσαιωνικές ἔμμετρες ἐπιγραφές στήν Ἀλβανία: *Monuments antiques et medievales à inscriptions en vers: Monumentet* 2 (1986) 36. Ἡ ἐπιγραφή σήμερα, μέ δάση ἔγκυρη πληροφορία πού μοῦ μετέφερε ὁ συνάδελφος Σ. Κίσσας, δέν ὑπάρχει πιά στή θέση τῆς.

— Βλ. Α. BOECKH, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, IV, 99, ἀριθμ. 8750. Κ.Μ. ΜΕΚΙΟΥ, 'Ιστορία τῆς Ἡπείρου ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς. Ἐν Καῖρω 1909, 57. Γιά τίς παλαιότερες ἐκδόσεις καί τή σχετική βιβλιογραφία βλ. D.M. NICOL, Despotate 71 καί 75 σημ. 57. 'Ο ΜΟΙΚΟΜ ΖΕΩΟ, *Monuments antiques et medievales à inscriptions en vers: Monumentet 2* (1986)36, δέν παραθέτει τίς προηγούμενες ἐκδόσεις. Τήν ἐκδοση BOECKH χρησιμοποιοῦν οἱ ΚΩΝ. ΒΑΡΖΟΣ, 'Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, Β' [Βυζαντινά Κείμενα καί Μελέται 206']. Θεσσαλονίκη 1984, 551-552 σημ. 5, καί ἡ ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια καί Ἡπειρος τόν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογική ἀντιπαράθεση στήν προσπάθεια νά ἀνακητήσουν τήν αὐτοκρατορία* [Ἐταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, 7]. Θεσσαλονίκη 1990, 69 σημ. 12· 141, σημ. 215.

Ἄν ὑπολογίσουμε τίς ἔμμετρες ἐπιγραφές σέ μολύβδινες ἐπάργυρες²⁴ ἢ χρυσές σφραγίδες²⁵ καί ἀκόμη ἐκείνες σέ ἔργα μικροτεχνίας²⁶ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καί αὐτοῦ τοῦ χώρου, τότε, νομίζω, πῶς τό ὕλικο εἶναι ἀρκετό γιά νά θασιστεῖ κανεῖς καί νά καταθέσει ἐδῶ τίς πρῶτες του διαπιστώσεις:

α) Ὅλοι σχεδόν οἱ ἐκδότες τῶν ἐπιγραφῶν ἐνδιαφέρθηκαν μόνο γιά τίς ἱστορικές καί τίς προσωπογραφικές πληροφορίες τους· καί ὅταν ἐπιχειροῦν ἀκόμη κάποιες φιλολογικές διορθώσεις δέν προχωροῦν καί δέν ἐνδιαφέρονται γιά τήν ἐπισήμανση τοῦ μοναδικοῦ φαινομένου, τῆς ὑπαρξῆς δηλ. τῶν ρυθμικῶν ἐπιγραφῶν, οὔτε γιά τό πολιτιστικό ὑπόβαθρο πού ὑποκρύπτεται κάτω ἀπό τή «σημαντική» λειτουργία αὐτῶν τῶν κειμένων.²⁷

β) Τό ὕλικο τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν στή γεωγραφική αὐτή περιοχή τοῦ Δεσποτάτου, καί ἄν ἀκόμη συγκριθεῖ μέ τό σύνολο τῶν ὑπολοίπων ἐπιγραφῶν ἀπό τή Δυτική Στερεά καί τήν Ἡπειρο, ἀκόμη καί ὡς τά τέλη τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀναλογικά ὑπερτερεῖ, τόσο σέ ποσοτική ὥς καί σέ ποιοτική κλίμακα.²⁸

24. Βλ. G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l' Empire byzantine*. Paris 1884 (φωτ. ἀνατ. TURIN 1963), 426-427, ἀριθ. 1:

+ σφράγισμα γράφων Μιχαήλ Δούκα φέρω
σεβαστοκρατοροῦντος εὐθαλοῦς κλάδου+

[Πρβλ. D.M. NICOL, *The Despotate of Epirus*. Oxford 1957, 204 (= μετάφρ. Π. ΛΕΥΚΑ 174). Βλ. ἀκόμα, Κ.Ν. ΣΑΘΑ, *Χρονικόν Ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, ἢ Ἱστορία Ἀμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικού καί τῶν περιχώρων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*. Ἀθήναι 1864 (φωτ. ἀνατ. Ἀθήναι 1962), 229 καί σχέδ. 2 μετά τή σ. 240:

σφραγίδα τήν σὴν Μιχαήλ πρωτοστάτα
πόθει σεβαστὸς Μιχαήλ ὁ τοῦ Δούκα

[Πρβλ. D.M. NICOL, *The Despotate* 204 (= μετάφρ. Π. ΛΕΥΚΑ 174).

25. Ὁ.π. 210 (= μετάφρ. Π. ΛΕΥΚΑ 178):

+ παρεμβολή καθάπερ Ἀγγέλου κύκλω

26. Στό δαχτυλίδι τοῦ ἀρραβώνα τῆς Ἀννας, π.χ. διαβάζουμε:

Μνήστρον Στεφάνου, Δουκικῆς δόξης κλάδου,
Κομνηνοφυῆς τ' ἐν χερσίν Ἀννα δέχου

[βλ. F. BARIŠIĆ, Veridbeni prsten Kraljevića Stefana Duke (Rodoslava Hemanjića): *ZRBI XVIII* (1978) 257-269].

27. Γιά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο ὁ καθηγ. Δ.Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Παλαιοχριστιανικές ρυθμικές ἐπιγραφές: *RSBN* 10-11 (XX-XXI) Roma (1973/74) 17-56 (= *Συναγωγή Μελετῶν Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας* (Τέχνη - Λατρεία - Κοινωνία), τόμ. Β' [ἐκδ. Συλλόγου Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων]. Ἀθήνα 1987-1988, 525-566) εἶχε συνδέσει τό φαινόμενο τῶν ρυθμικῶν ἐπιγραφῶν μέ τό «λογοτεχνικό περιβάλλον τῆς ἐκκλησιαστικῆς τῶνικῆς ποίησης (δ.π. 56).

28. Εἶναι αἰσθητή ἡ ἔλλειψη corpus τῶν παλαιοχριστιανικῶν καί βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἡπείρου. Γιά τίς κτητορικές ἐπιγραφές ἡ συνάδελφος Σ. Καλοπίση - Βέρτη ἐτοιμάζει εἰδικό μελέτημα, ἐνῶ ἡ Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΤΖΑΚΑ, Οἱ δωρητές στίς ἐλληνικές ἀφιερωματικές ἐπιγραφές τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους στήν ὀθιμη ἀρχαιότητα: Ἀρμός, τιμητικὸς τόμος στὸν καθηγ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο γιά τὰ 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφορᾶς στὸ Πανεπιστήμιο [Ἀριστοτελεῖο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων], Α'. Θεσσαλονίκη 1990, 227-267, ἀναφέρεται καί στίς ψηφιδωτές ἀφιερωματικές ἐπιγραφές τοῦ χώρου (δ.π. 232, 260).

γ) Σέ σύγκριση καί μέ άλλες γειτονικές περιοχές, ὅπως π.χ. τῆς Πελοποννήσου,²⁹ τῆς Θεσσαλίας³⁰ καί τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας³¹ διαπιστώνεται ἐπίσης μιά ποσοτική ὑπεροχή τοῦ ὕλικου αὐτοῦ εἵδους· ὅταν μάλιστα περιοριστεῖ κανεῖς καί στά ἴδια χρονικά πλαίσια ἡ ὑπεροχή αὕτη εἶναι ἐντονότερα αἰσθητή.³²

Ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ ὕλικου εἶναι φαινόμενο πού πρέπει, νομίζω, νά μελετηθεῖ κάτω ἀπό τό πρίσμα τῆς ἐπιλογῆς του σ' αὕτη τήν ἀνακοίνωση. Γιατί τό ποιητικό ὕλικό φαίνεται ὅτι καλλιεργεῖται καί ἀναπτύσσεται μέσα σέ κάποιους χώρους καί ἐποχές πού προτιμοῦν τέτοιου εἵδους κοινωνικογλωσσική ἔκφραση. Ἔτσι, νομίζω ὅτι θά τό ἀντιλαμβανόταν ἕνας βυζαντινός «λόγιος» τοῦ 10ου αἰ., ὁ Γρηγόριος Μάγιστρος ἀπό τή Μακεδονία, πού γύριζε ἀπό πόλη σέ πόλη νά συγκεντρώσει Ἐπιγράμματα τέτοιας λογῆς, μέ σκοπό νά τά ἐκδώσει σέ μιά Ἀνθολογία.³³

Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις μᾶς ξαναφέρνουν στό πρόβλημα πού ἀφήσαμε, πρὸς στιγμήν, στήν ἀρχή στήν ἄκρη. Τώρα ξέρουμε ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μ' ἕνα μεγάλο δείγμα ἐντεχνου γραπτοῦ λόγου πού ἂν μή τι ἄλλο μπορεῖ ἀναντίρρητα νά κατατα-

29. Βλ. D. FEISSEL - A. PHILIPPIDIS - BRAAT, Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III. Inscriptions du Péloponnèse (à l' exception de Mistra): *TM* 9 (1985) 283 (20), 287 (25), 288 (26), 288 (27), 289 (28), 289-290 (29), 292-293 (32), 296-297 (38), 278 (40) [γιά τοὺς 4ο - 6ο αἰ.]· 299-300 (41) [γιά τὸν 9ο αἰ.]· 308-309 (51) [γιά τὸν 12ο αἰ.]· 319-320 (60) [γιά τὸν 13ο αἰ.]· 330-331 (70), 341-343 (79), 342-343 (80) [γιά τὸν 14ο αἰ.]· 345-346 (83), 351-352 (89), 353-354 (90), 354-355 (91) [γιά τὸν 15ο αἰ.].

30. 6λ. ANNA AVRAMEA - D. FEISSEL, Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historique de Byzance, IV. Inscriptions de Thessalie (à l' exception des Métiéores): *TM* 10 (1987) 361-362 (3) [γιά τὸν 4ο - 5ο αἰ.]· 362-363 (6), 363-364 (7) [γιά τὸν 6ο αἰ.]· 368-369 (12), 369-370 (13), 370-372 (14) [γιά τὸν 11ο αἰ.]· 372 (15), 372-374 (16) [γιά τοὺς 11ο - 12ο αἰ.]· 375-379 (18), 377-379 (20) [γιά τὸν 13ο αἰ.].

31. Βλ. τό εἰδικό ἄρθρο τοῦ Μ. ΖΕΚΟ, Monuments antiques ὁ.π. 35 (7) [γιά τὸν 6ο αἰ.] 36 (10) [γιά τὸν 13ο αἰ.]· 36 (11, 12) [γιά τὸν 14ο αἰ.].

32. Καί ἀπό τὸν προηγούμενο αἰῶνα γνωρίζουμε ἔμμετρες ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν ἴδιο χώρο:

*Λέων ὁ Σεμνὸς Ναυπάκτου Ὀνηπόλος
τὸν τύμβον ἠντρέπισεν, δὴν βλέπεις, ξέν[ε],
ὅς, εἰ μὲν ἐν τούτῳ πέσοι, Θεῷ χάρις*

(6λ. Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 28 (1973) Χρονικά 398 καί πίν. 3516). Πρὸς καὶ «τμήμα βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐξ ἱαμβικῶν τριμέτρων» (ὁ.π. 399):

*....Σῶ(τερ) Χ(ριστ)έ μοι
εὐροῖμι φρικτῆς κρίσεως ὥρα σκέπην
θύτ[η]ς[...]*
(ὁ π. 399 καί πίν. 352γ).

Ὁ ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ ἔθεσε ἐπίσης ὑπόψη μου ἔμμετρη ἐπιγραφή τοῦ 1149 ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βαρνάβα κοντὰ στό χωριὸ Λοῦρος. Τό κείμενο τοῦ ἐπιγράμματος, σύμφωνα μέ τήν μεταγραφή τοῦ Α. Βρανόουση, ἔχει ὡς ἑξῆς:

*Ζητεῖς μαθεῖν, ἄνθρωπε, τίς ὄνπερ βλέπεις.
σεπτὸν δόμον τέτευχεν ἐξ αὐτῶν δάθρων
Κωνσταντῖνος μάγιστρος Μανιάκης
ἔχων συνεργὸν τὴν γόνων ξυνωρίδα
Βαρνάβαν τε τῆς Μονῆς τὸν προστάτην
ἔτους 5 Χ Ν 5' (6657=1149 μ.Χ.).*

Ἐκφράζω καί ἀπὸ τῆ θέσης αὕτη τίς θερμές εὐχαριστίες μου στὸν κ. Λεάνδρο Βρανόουση γιὰ τὴν ὑπόδειξη καί τὴν παραχώρηση τοῦ κειμένου.

Ἄλλὰ ἡ παρουσία τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν δέν περιορίζεται κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο μόνο στὸν ἴδιο χώρο· χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεῖ κανεῖς νά ἀναφέρει τὴν ἔμμετρη ἐπιγραφή στὴ Μολυβδοσκεπάστο (6λ. D. M. NICOL, *The Churches of Molyvdoskepastos: ABSA* 48 (1953) 143. Ἡ ἐπιλογή αὕτη ἀπαντᾷ ἐπίσης πολὺ ἀργότερα σέ κοσμικὰ ἔργα (ἀρχοντικά): 6λ. πρόχειρα Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβολὴ στὴ μορφολογία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς. Λεύκωμα βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν*. Θεσσαλονίκη 1977, 9-10. Ἡ συνήθεια εἶναι καί ἐνδεικτικὴ γιὰ τίς προτιμήσεις τῶν καλλιεργημένων ἰδιοκτητῶν.

33. Βλ. N.G. WILSON, *Scholars of Byzantium*. London 1983, 138.

γεῖ ειδολογικά στη λόγια παράδοση της Μεσαιωνικής καθ' ὅλου Γραμματείας. Ἀνήκει, θά λέγαμε προχωρώντας ἀκόμη περισσότερο, στά προϊόντα τῆς λόγιας παράδοσης πού δέν παρουσιάζουν μόνο γλωσσική ἀναζήτηση ἢ καί ἐκζήτηση γιά νά διαμορφώσουν μέ τό ὕφος τους τόν ξεχωριστό κώδικα ἐπικοινωνίας, ἀλλά ἡ παρουσία τους ἀνοίγεται στό χώρο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας, πού ἐκφράζει ταυτόχρονα καί τίς ὑψηλότερες ἐπιδιώξεις τοῦ γραπτοῦ κειμένου.

Ἡ ποιητική δημιουργία εἶναι ἔντεχνος λόγος στόν ὁποῖο οἱ ἐπιλογές τοῦ θεματικοῦ πυρήνα καί τῶν ἐκφραστικῶν μέσων δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀπλῶς φορμαλιστικοί χειρισμοί ὁποιουδήποτε «συγγραφέα».

Οἱ ρυθμικές ἐπιγραφές τῆς Ἡπείρου κατά τόν 13ο αἰ. ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν ἐπιγραμμάτων μέ τήν ἐπίμονη προσκόλληση σέ μιὰ «λόγια» παράδοση, πού ἐξελισσεται ἀργά, καί θά λέγαμε συντηρητικά, μέσα σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, μιὰ παράδοση πού ἀρέσκεται στό παλαιότερο, τό παρελθοντολογικό, εἴτε πρόκειται γιά τρόπον ἐκφραστικό, εἴτε πρόκειται γιά ἐπιλογή περιεχομένου· γιά τό περιεχόμενο καί τή μορφή μαζί. Ἀλλά καί πάλι ἡ ἐπιμονή σέ παραδομένες φόρμουλες – εἴτε μετρικές εἴτε γλωσσικές – μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἐπιδίωξη ὕφους, ὅποτε προσδίδει περισσότερη «λοιοσύνη» στό κείμενο.

Μέ ἄλλα λόγια: τά κείμενα αὐτά εἶναι προϊόντα «λογίων» ἢ «διανοουμένων» πού ζοῦν καί λειτουργοῦν μέσα σέ μιὰ κοινωνία αὐτῆς τῆς περιοχῆς καί αὐτῆς τῆς περιοδου, ἀφοῦ καί τό εἶδος τῶν κειμένων δέν μπορεῖ παρά νά νοηθεῖ ὡς ἐκφραση «καθημερινῆς ζωῆς», ὅπως ἔχει σωστά παρατηρήσει τελευταῖα ὁ Στ. Λαμπάκης σέ σχέση μάλιστα μέ τήν παρουσία τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων,³⁴ εἶδος ἐπιγράμματος στό ὁποῖο ἀνήκει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕλικου μας.

Ὁ D. M. Nicol εἶχε διατυπώσει – καί νομίζω ὅτι τά δεδομένα κάτω ἀπό τό πρῶμα τῆς ἀκαμπτης λογικῆς φαινόταν νά τόν δικαιώνουν – ὅτι στό Δεσποτάτο «δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις στίς πηγές κάποιας πνευματικῆς κίνησης στήν Ἡπειρο» κατά τόν 13^ο αἰώνα.³⁵

Σ' αὐτή τήν γενικότερα σεβαστή ἀποψη τοῦ κατ' ἐξοχήν ἱστορικοῦ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου πρωτοφαίνεται μιὰ πρώτη θά'λεγα ἐπιφυλακτική προσπάθεια «ἀντιλόγου» ἀπό τόν Εὐάγγελο Χρυσό³⁶ καί ἀργότερα μιὰ προσπάθεια πρὸς τήν ἱδια κατεύθυνση ἀπό μένα τόν ἴδιο.³⁷ Νομίζω ὅτι ἡ ἐντοπιότητα τῆς παραγωγῆς πολιτιστικοῦ λόγου, καί θά πρέπει ἴσως νά τό πῶ καθαρά, δέν μπορεῖ νά διευκρινισθεῖ ἀπό τήν παρουσία καί μόνο «συγγραφέων» σ' αὐτήν τήν περιοχή. Ἐξαρτᾶται ἀπό τή γενικότερη θεώρηση τοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος πού διαμορφώνει καί ὁλοκληρώνει τόν κοινωνικό περίγυρο – ἔστω τόν «κλειστοῦ τύπου» περίγυρο – καί πού ἐκφράζεται καί μέ ἄλλες ἐκφάνσεις, ὅπως π.χ. εἶναι οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς τέχνης του, ἡ ὁποία ἔχω τή γνώμη ὅτι παραμένει ἀκόμα, σάν ὁλότητα, παρά τίς ἤδη ἀξιόλογες προσπάθειες,³⁸ συνολικά «ἀνεκτίμητη».

34. βλ. ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗ, Πολιτικοκοινωνικά καί καθημερινά ἀπό τά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῶν βυζαντινῶν: Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου «Ἡ καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο, τομέες καί συνέχειες στήν ἑλληνιστική καί ρωμαϊκή παράδοση» (15-17 Σεπτ. 1988, ΚΒΕ/ΕΙΕ). Ἀθήνα 1989, 603-621.

35. βλ. D.M. NICOL, Πρόσφατες ἐρευνες γιά τίς ἀπαρχές τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου: *HX* 22 (1980) 47. Ὁ ἴδιος ὅμως στό βιβλίο του *The Despotate of Epiros 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*. Cambridge 1984, 233-248 ἀφιερώνει εἰδικό κεφάλαιο γιά τήν Ἐκκλησιαστική καί πολιτιστική ζωή τοῦ Δεσποτάτου ἀπό τό 1261 κ.έ.

36. βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΡΥΣΟΥ, Ἱστορικά στοιχεῖα γιά τήν Ἡπειρο σέ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11: *HX* 22 (1980) 63. Γιά τό σημείωμα αὐτό βλ. ἀκόμη καί A. TURYN, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain*. Dumbarton Oaks - Washington 1980, 7-11.

37. βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία γιά τή μονή τοῦ Κρεμαστοῦ 377 κ.έ.

38. Σχετική βιβλιογραφία βλ. σποραδικά στό βιβλίο τοῦ Κ. ΤΣΟΥΡΗ, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος. Καβάλα 1988. βλ. ἀκόμη Β. ΚΑΤΣΑ-

Μέσα σ' ένα τέτοιο περιβάλλον κινείται ο ανώνυμος δημιουργός των επιγραμμάτων μας. Είναι ο «διανοούμενος»³⁹ πού συμπλέει, ως 'λειτουργική' προσωπικότητα με την ύπαρξη της πόλης και δέν μπορεί νά νοηθεῖ ἔξω ἀπ' αὐτήν» ἢ εἶναι ἀπλῶς ὁ «λόγιος»;⁴⁰ ὁ *literati* ἢ *real literati*;⁴¹ ὁ *active writer* ἢ ὁ *positiv literati*;⁴²

Στά ἐρωτήματα αὐτά δέν μπορεί νά δοθεῖ ἀμέσως ἀπάντηση. Θά ἐπιχειρήσουμε πρῶτα νά ἀνιχνεύσουμε τὰ στοιχεῖα πού προσδιορίζουν καλύτερα τήν παρουσία τῶν κειμένων.

Δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι τὰ ἐπιγράμματα πού παραθέσαμε πιό πάνω βρίσκονται στά πιό σημαντικά ἐκκλησιαστικά ἢ μοναστικά ἢ καί στρατηγικά κέντρα τοῦ Δεσποτάτου, ὅπως ἐπίσης τό γεγονός ὅτι μέ τήν παρουσία τους συνδέονται ὀνόματα ἀπό τήν ἀνώτερη κοινωνική τάξη τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά δέν εἶναι τυχαῖο καί τό γεγονός ὅτι τὰ κείμενα βρίσκονται μέσα ἢ κοντά στά «μεγαλύτερα» κέντρα τῆς ἐποχῆς [Ναύπακτος, Θέρμος, Ἰωάννινα (ἀργότερα), Δυρράχιο γιά νά μήν προχωρήσουμε στή Θεσσαλονίκη].⁴³ Ὑπάρχει μιά χτυπητή ἐξαίρεση· ἡ ἐπιγραφή στό σπήλαιο Ἀγ. Ἀνδρέα κοντά στό χωριό Χαλκιόπουλοι.⁴⁴ Αὕτη ἡ ἐξαίρεση ἔχει, πιστεύω, τήν ἐξήγησή της.

Τό ἐπίγραμμα στόν Ἀγ. Ἀνδρέα-σπηλαιώδη ναό-ἀσκηταριό- γραμμένο στήν τοιχογραφημένη ἐπιφάνεια τοῦ Ἱεροῦ, τοιχογραφίες πού πρέπει νά χρονολογηθοῦν στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.,⁴⁵ εἶναι ἓνα εὐρύτατα διαδεδομένο ἐπίγραμμα στό Βυζάντιο καί σώζεται σέ πολλά χειρόγραφα.⁴⁶

Αὐτό τό ἐπίγραμμα μεταφερόμενο σ' αὐτόν ἐδῶ τόν χώρο μπορεί νά δείξει τό βαθμό «λογιοσύνης» τοῦ ἀσκητῆ, πού θά κουβαλοῦσε ὅπωςδῆποτε μαζί του μερικά χειρόγραφα, ἴσως τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης, ἀπό ἐκεῖνα τὰ χφ πού εἶναι ἀλήθεια δέν προσέξαμε ὥς τώρα πῶς γινόταν ἡ διακίνησή τους μέσα σ' αὐτήν τήν περιοχή, πόσοι καί τί λογῆς ἦταν οἱ κάτοχοι, οἱ παραλήπτες ἢ γενικότερα οἱ γινώστες τους.⁴⁷ Τό ἐπίγραμμα συνεπῶς στούς Χαλκιόπουλους ἀνήκει στή σφαῖρα τοῦ «λο-

ΡΟΥ, Ἀπό τήν καθημερινή ζωή στό «Δεσποτάτο» τῆς Ἡπείρου 632 σμ. 2. Γιά τίς ἀρχές τῆς ἀρχιτεκτονικῆς «σχολῆς» τοῦ Δεσποτάτου βλ. G. VELENIS, Thirteenth - century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School: *Πρακτικά Συμποσίου: Studenica et l' art byzantin autour de l' année 1200 (8-12 Σεπτ. 1986), Colloques scientifiques de l' Académie Serbe des Sciences et des Arts*, τόμ. XLI (Classe des Sciences historiques, τόμ. 11). Beograd 1988, 279-284.

39. Γιά τόν ὄρο «διανοούμενος» στή βυζαντινὴ κοινωνία βλ. I. ŠEVČENKO, Society and Intellectual Life 69 κ.ε. A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156.

40. Βλ. A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 157 καί 159 σμ. 22.

41. Βλ. A. KAZDAN, *GOTH* 27 (1982) 83 κ.ε. A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156.

42. Βλ. M. MULLET, Aristocracy and Patronage 173 κ.ε. A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 σμ. 7.

43. Βλ. J. -M. SPIESER, Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance: *TM* 5 (1973) αρ.0. 15, 16, 29. Βλ. καί Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, Σχόλια καί παρατηρήσεις σέ πολὺστιχες πλίνθινες ἐπιγραφές [ὑπὸ ἔκδοσιν].

44. Βλ. ΑΘ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία 315. Βλ. καί Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Τό πρόγραμμα ἔρευνας 251 σμ. 52.

45. Γιά τὰ χρονολογικά προβλήματα βλ. τώρα καί τό σχετικό ἄρθρο τοῦ Σ. ΚΙΣΣΑ, πού δημοσιεύεται σ' αὐτόν τόν τόμο.

46. Ἐκτός τῶν χφ πού σημειώνουν οἱ ἐκδότες τοῦ ἐπιγράμματος ἄς προστεθοῦν καί τὰ χφφ: Ζάβορδας 95 <παλιὰ ἀρίθμηση 309> (βλ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΤΣΑΝΤΑΝΟΓΛΟΥ, *Τό Λεξικό τοῦ Φωτίου. Χρονολόγηση - χειρόγραφα παράδοση* [περιοδ. Ἑλληνικά, παράρτημα 17]. Θεσσαλονίκη 1967, 64· βλ. καί σμ. 4. Μετεώρων 91 (βλ. *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικῶς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, ἐκιδόμενος ἐκ τῶν καταλοίπων Νίκου Α. Βέη*, τόμ. Α'. Ἀθήναι 1967, 123 (χφ 91, 13, φ. 17α). Ἰδίων 189 (βλ. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, Β'. Ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1900, 53). Ἰδίων 329 (δ.π., 85 καί 87).

47. Βλ. τώρα καί τή σχετική ἀνακοίνωση τοῦ D. REINSCH πού δημοσιεύεται σ' αὐτόν τόν τόμο.

γίου» πού εκφράζεται εδώ με τη λειτουργική συμβολική χρήση.

Στήν περίπτωση όμως των επιγραμμάτων της Μόκιστας τά πράγματα είναι πολύ πιο καθαρά. Έχουμε νά κάνουμε μ' έναν περιορισμένο κύκλο «διανοουμένων» με επίκεντρο έναν επώνυμο «λόγιο», τόν Κοσμᾶ Ἀνδριτζόπουλο καί τήν παρουσία σ' αὐτή τήν κλειστή κοινότητα ενός «διανοούμενου», τοῦ Μιχαήλ Ζωριανοῦ, ἐκφραστή ἐπίσης μιᾶς τάξης πού χαρακτηρίζει καί τόν κύκλο.⁴⁸

Τό παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ κύκλου τῆς Μόκιστας, ἄν καί μοναδικό, τόσο καθαρά προσδιορισμένο σέ ὁλόκληρο τό χώρο τοῦ «Δεσποτάτου» ἀποτελεῖ, ἴσως, κι ἕνα προσδιοριστικό ὑπόδειγμα ἐρμηνείας τῆς δομῆς καί λειτουργίας τοῦ «κύκλου τῶν διανοουμένων» στίς περιοχές μέσα ἡ γύρω ἀπό τά μεγάλα κέντρα τῆς Ναυπάκτου, τῆς Ἀρτας καί – ἀργότερα – τῶν Ἰωαννίνων, μέ ἐπίκεντρο κάποιον «λόγιο» – πυρήνα τοῦ κύκλου καί τήν παρουσία τῶν στοιχείων «πόλη» καί «διανοούμενοι», ἔστω

Πρὸβλ. τίς διαπιστώσεις τοῦ ΑΠ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, Books and Bookmen in the 14th. c. The Epistolographical Evidence [ὑπό τὴν ἐκτύπωσιν, δλ. σημ. 9 ἐδῶ].

48. Γιά τόν Κοσμᾶ Ἀνδριτζόπουλο δλ. Κ. KRUMBACHER Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας (μετάφρ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ), τόμ. Β' 446 σημ. 4. Βλ. ἐπίσης *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τεῦχ. 1. Wien 1976, 88. Ὁ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ [NE 3 (1906) 474-476] ἐξέδωσε τὴν «πρόρρησιν τοῦ Ἀνδριτζόπουλου», ἕνα χρησμολογικὸ κείμενο μέ θέμα τὴν κατάλυση τοῦ Βυζαντίου καί τὴν ἔλευση τοῦ Ἀντιχρίστου. Ὁ Κοσμᾶς Ἀνδριτζόπουλος εἶναι ὁ λόγιος δημιουργὸς τοῦ ἐπιγράμματος στό παρεκκλήσι τῶν Ταξιαρχῶν (ἀριθ. 4 ἐδῶ) στὴ Μόκιστα, ἀλλὰ καί μέ πολλή πιθανότητα ὁ δημιουργὸς ὅλων τῶν ἐμμετρῶν ἐπιγραφῶν πού δρέθηκαν στὸν ἴδιο χώρο.

Μέ τό πρόσωπο τοῦ Μιχαήλ Ζωριανοῦ, πού ἐμφανίζεται - ἐκτός ἀπὸ τίς ἐπιγραφές τῆς Μόκιστας καί στὸν κωδ. Baroc. gr. 29 τῆς Bodleian Library [δλ. H.O. COXE, *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars prima recensioem codicum Graecorum continens*, I. Oxford 1853 (φωτοτ. ἀνατ. 1969, 46-47), ἀσχολήθηκαν: Ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ ἐξ Αἰτωλίας: Ἐπετ. Φιλολ. Συλλόγου «Παρνασσός» Ζ' (1903) 213-214. Ὁ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Πρόχειρον σημείωμα περὶ Μιχαήλ Ζωριανοῦ: Ἐπετ. Φιλολ. Συλλόγου «Παρνασσός» Ζ' (1903) 216-221. Ὁ ΙΔΙΟΣ, Μιχαήλ Ζωριανὸς καὶ ὁ δαροκκακὸς κωδιῆς 29: Ἐπετ. Φιλολ. Συλλόγου «Παρνασσός» Η' (1904) 63-64.

Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Ζωριανοῦ στὸν κωδ. Barocc. gr. 29 καί ἡ θεώρησή του ἀπὸ τὸν Coxe ὡς διδωλογράφου συνετέλεσε, ὥστε ὁ Μιχαήλ νά περιλαμβάνεται ὡς σήμερα στοὺς βυζαντινοὺς κωδικογράφους [δλ. M. VOGEL - V. GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*. Leipzig 1909 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1966), 312· πρὸβλ. ERNST GAMILLSCHEG - D. HARLFINGER, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, τεῦχ. 1, μέρος Α'. Wien 1981, 151 (ἀρ. 280), τεῦχ. 1, μέρος Β'. Wien 1981, 118 (αρ. 280)] καί μπορεῖ, ἀφοῦ ὑπάρχει κάτι γραμμένο ἀπὸ τό χέρι του, νά περιλαμβάνεται ἀνάμεσά τους. Καθὼς ὅμως ὁ κωδ. Barocc. gr. 29 διασώζει μικρογραφίες (δλ. I. HUTTER, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, Oxford Bodleian Library, τόμ. I. Stuttgart 1977, 104-105 καί πίν. 396-397, 402-405) ὁ Μιχαήλ θά πρέπει νά θεωρηθεῖ καί μικρογράφος: Ὅπως ὅποτε ὁ Μιχαήλ Ζωριανὸς εἶναι κήτορας τοῦ διακοσμημένου Εὐαγγελίου, ὅπως ὑπέθεσε ἤδη ὁ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ (πρόχειρον σημείωμα περὶ Μιχαήλ Ζωριανοῦ 221). Δέν ἀποκλείεται ὅμως ὁ ἴδιος νά ἦταν ὁ παραγγελιοδότης τοῦ χειρογράφου, στό ὁποῖο ἔγραψε μέ τό χέρι του καί μέ ἐρυθρὸ μελάνι «στίχους στοὺς εὐαγγελιστὲς Ματθαῖο καί Ἰωάννη. Ἡ περίπτωση τοῦ Ζωριανοῦ, μέ τὴν λίγο - πολὺ προσδιορισμένη «κοινωνικο-οικονομική του κατάσταση», μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ ἀνάλογες περιπτώσεις διανοουμένων στὸ Βυζάντιο, ὅπως ἦταν π.χ. ἡ χαρακτηριστικὴ μορφή τοῦ Βασιλείου Λεκαπνοῦ, «ἀπὸ τίς ἰσχυρότερες καί πιὸ ἐνδιαφέρουσες φυσιογνωμίες τοῦ 10ου αἰῶνα», σύμφωνα μέ τὰ γραφόμενα τῆς ΛΑΣΚΑΡΙΝΑΣ ΜΠΟΥΡΑ (Ὁ Βασίλειος Λεκαπνὸς παραγγελιοδότης ἔργων τέχνης: *Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καί ἡ ἐποχή του* (Β' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ συνάντησις, Δελφοί 22-26 Ἰουλίου 1977). Ἐκδ. Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου Δελφῶν, Ἀθήνα 1989, 397, πού «ἀποτελεῖ μιὰ σπάνια ἐξαίρεσις, ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τό ὄνομά του ἀναφέρεται σέ τρία χειρογράφα καί σέ ἕξι ἀφιερωτικὰ ἐπιγράμματα, τὰ τρία σέ ἔργα μικροτεχνίας πού σώζονται ὡς σήμερα» (ὅ.π.). Ὡς πρὸς τίς μαρτυρίες, τό ὄνομα τοῦ Μιχαήλ Ζωριανοῦ ἀγνωρίζηκε ἀπὸ τὸν Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟ [Ἑλληνικά 39 (1988) 164-167] στὴν πλίνθινη ἐπιγραφή τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Κυψέλης (Τουρκοπάλοιο).

Ὡς πρὸς τὸν κωδ. Baroc. gr. 29 τίποτα δέν ἀποκλείει τό ἐνδεχόμενο τό χφ αὐτό νά παραγγέλθηκε γιὰ νά ἀφιερωθεῖ σέ κάποια ἀπὸ τίς ἐκκλησίες πού ἀνήγειρε μέ ἑξοδὰ του ὁ Μιχαήλ Ζωριανός. Στὸ πρόσωπό του πάντως ἀναγνωρίζουμε: α) οἰκονομικὸ ὑπόβαθρο καί β) πνευματικὲς ἀναζητήσεις, πού ἐκδηλώνονται, τόσο μέ τὴν προτίμησή του στὰ ἔργα τέχνης, ὅσο καί στὴ διαιώνισι τοῦ δνόματός του μέ τὸν ἐμμετρο λόγο. Γιά τὴ σχέση τοῦ ἐπιγράμματος μέ τοὺς ἀφιερωτὲς δλ. τώρα BRUNO LAVAGNINI L'epigramma e il comittente: *DOP* 41 (1987) 339-350.

μέ κλειστό καί περιορισμένο χαρακτήρα.

Τέτοια κέντρα πού προσδιορίζονται μέ τήν παρουσία τῶν τριῶν γνωστῶν «λογίων» τοῦ «Δεσποτάτου»⁴⁹ προσδιορίζουν ταυτόχρονα καί τά ὄρια καί τήν ἐμβέλεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς στοῦ «Δεσποτάτου». Ἡ Ναύπακτος εἶναι τό Νότιο, ἡ Ἀχρίδα τό Ἀνατολικό, ἡ Κέρκυρα τό Δυτικό καί τό Δυρράχιο, ἴσως, τό Βόρειο. Ἔχουμε τά στοιχεία νά ὑποστηρίξουμε σήμερα τήν ἄποψη ὅτι αὐτά τά κέντρα «λειτουργοῦν». Ὁ συνάδελφος Σωτήρης Κίσσας ἐρευνήσε ἀρκετά ἱκανοποιητικά τή «λειτουργία» τῶν πολιτιστικῶν δραστηριοτήτων, τόσο τοῦ κέντρου τῆς Θεσσαλονίκης αὐτή τήν ἐποχή, ὅσο καί τῆς ἴδιας τῆς Ἀρτας ἡ ἀκόμη καί τῆς Ναυπάκτου.⁵⁰

Πιστεύω ὅτι τό ἴδιο σχῆμα «λειτουργήσε», λίγο πολύ, καί σέ ἄλλα κέντρα. Ὑποπτεύομεν πάντα τίς πόλεις μέ τίς ἔδρες τῶν ἐπισκοπῶν – ἂν παραλείψουμε τά μοναστικά κέντρα πού ἔχουν μιά ξεχωριστή πνευματική ζωή καί λειτουργία.⁵¹

Ἡ ὑπόψία μου αὐτή μπορεῖ ἴσως νά ἐπιβεβαιωθεῖ τώρα μέ μιά παλιότερη ἀνακάλυψη,⁵² ἀλλά πού παρουσιάζω μόλις ἐδῶ γιά πρώτη φορά, μᾶς ἐπιγραφῆς σ' ἓνα ἀπό τά πιό ἀξιόλογα ἐπισκοπικά κέντρα τοῦ «Δεσποτάτου»· πρόκειται γιά τήν γραπτή ἐπιγραφή στήν ἐπισκοπή τῆς Μάστρου, τήν ἔδρα δηλ. τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου,⁵³ πού θρίσκεται στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ ναοῦ. Τό κείμενό της, δυστυχῶς, δέν σώζεται ὁλόκληρο. Ἀπό τό κείμενο τῆς μεγάλης – ὅπως φαίνεται – ἐπιγραφῆς, πού περιλαμβάνει 8 σειρές 45 περίπου γραμμάτων, διατηρεῖται καλύτερα ἢ δεξιά πλευρά. Στό σωζόμενο κείμενο διαβάζουμε:

VI. ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΑΧΕΛΩΟΥ

- + Τὸ..... ἀδε]λφούς
..... στεφ]ηφόρους
..... ηφορ..... ε..... ν πρὸς θρό
νον βασιλείας ... δεσπ[ό]της Ἀν]νας φι[λενσεδε]στάτης με
5. γάλης Κομνηνῆς..... δεσπ[ό]τη Θεοδ[ώ]ρ[ω] καὶ Κ]ωνσταντίνω
ἐ[κ μητρὸς] τῆτος πάντας [γέν]ει βασιλέω[ν]
Κομνηνὸν Ἀλέ[ξιον] [τόν] δοῦλον σὸν πάντως· εὐειδέστατ[ος] γὰρ
ὁ βασι]λείας [ἐσ]χά[της] (;)>

Οἱ μελετητές πού ἀσχολήθηκαν μέ τό μνημεῖο τῆς Μάστρου (Κ.Σ. ΚΩΝΣΤΑΣ, Ἀπαράτηρητα μοναστήρια παραχελωίτιδος: Νέα Ἑστία ΝΒ' (1952) 1476-1478. ΓΕΡ. ΚΟΚΚΑΣ, ἀρθρο στήν Αἰτωλοακαρνανική καί Εὐρυτανική Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμ. 3. Ἀθήνα χ.χ., 866-869· Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἡπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος (Βυζαντινά Μνημεῖα, 2). Θεσσαλονίκη 1975, 11-20· ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία 52-53) δέν μνημονεύουν τήν ἐπιγραφή.

Αἰσθάνομαι τήν ἀνάγκη νά εὐχαριστήσω καί ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῆ τόν καθηγ. Π.Λ. Βοκοτόπουλο, ὁ ὅποιος μέ ἐπιστολή του συγκατένευσε καί πρὸς τήν ἀρμόδια Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία, ὥστε νά μοῦ χορηγηθεῖ ἄδεια γιά τή μελέτη τῆς ἐπιγραφῆς. Πρέπει ἀκόμη νά σημειώσω ὅτι ἡ γνωστοποίηση τῆς ὑπαρ-

49. Βλ. Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ. Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου: ΕΕΒΣ 27 (1957) 3-62 (= Σύλλογος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων, Β', Φραγκοκρατία καὶ Παλαιολόγιοι Χρόνοι. Ἀθήνα 1961, 382-454).

50. Βλ. S. KISSAS, Umetnost u Solunu početakom XIII veka i Mileševo slikarstvo, Mileševa u istorij Srpskog Naroda (Mileševa dans l'histoire du peuple Serbe). Beograd 1987, 39-49.

51. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία γιά τή μονή τοῦ Κρεμαστοῦ 380 κ.έ.

52. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Ζητήματα ἱστορίας ἑνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντά στό Εὐπάλιο Δωρίδος: Βυζαντινά 10 (1980) 27 σημ. 47.

53. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Ἡ θέση τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου καί ἡ σχέση της μέ τή «βυζαντινὴ Πόλη» γύρω ἀπὸ τό λόφο «Ἐπισκοπή» κοντά στό χωριό «Μάστρον» τῆς Αἰτωλίας: Ἱστοριογεωγραφικά 2 (1988) 198-201.

ξης της επιγραφής κίνησε τό ενδιαφέρον σέ διάφορους «φιλοπεριεργους», οί όποιοι επιχείρησαν νά τή διαβάσουν επιτοπίως μέ άνορθόδοξους τρόπους καί μέσα, πού τελικά έφθειραν άκόμη περισσότερο τό δυσανάγνωστο κείμενο.

Ἡ επιγραφή, σέ μαύρο φόντο μέ λευκά γράμματα πού σέ πολλά σημεία έχουν άπολεπιστεῖ καί παραμένει μόνο τό ἴχνος ἢ έχουν σθηστεῖ έντελῶς, καταλαμβάνει τόν μεταξύ τοῦ Ν. Ἀγγέλου καί τῆς Θεοτόκου κενό, λίγο ψηλότερα από τόν κοσμήτη πού διατρέχει τή γένεση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ καί πάνω από τήν πράσινου χρώματος ζώνη τοῦ άσβεστοκονιάματος. Τό κείμενο έγγράφεται σέ άκανόνιστο τετράπλευρο πλαίσιο, διαστάσεων περίπου 1,30 X 0,55 μ. Οί έπτά σειρές (ἢ 8η μόλις διακρίνεται καί περιλαμβάνει μάλλον έλάχιστες λέξεις τοῦ τέλους) τῆς επιγραφῆς εκτείνονται σέ μήκος γραπτοῦ κειμένου από 0,95-1,20 μ. καί τό ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 5-6 εκ. τοῦ μέτρου. Οί άποστάσεις μεταξύ τῶν σειρῶν δέν εἶναι κανονικές οὔτε οί κανόνες βάσης τῶν γραμμάτων παράλληλοι· στό δεξιό τμήμα οί άποστάσεις μεγαλώνουν καί τό άνοιγμα τοῦ ὕψους εἶναι μεγαλύτερο σέ σύγκριση μέ τό άριστερό.

Ἀπό τή μορφή τοῦ γονυκλινοῦς δεομένου διατηρεῖται τό προτεταμένο σέ χειρονομία δέησης χέρι του πρὸς τή Θεοτόκο, ἢ δξύληκτη καστανόχρωμη γενειάδα καί μέρος τοῦ περιγράμματος τῶν ὤμων. Ἡ δέομενη άνδρική μορφή φορεῖ λευκό ἱμάτιο πού σχεδιάζεται μέ καστανόχρωμες γραμμές πού παρακολουθοῦνται από κιτρινωπές πινελιές.

Πρέπει νά σημειώσω ὅτι τά μετρικά προβλήματα πού παρουσιάζουν οί δύο τελευταῖοι στίχοι καθὼς καί τά ζητήματα άποκατάστασης τοῦ κειμένου θά άντιμετωπιστοῦν σέ άλλο μελέτημά μου (βλ. σημ. 10 ἔδῳ).

Στήν επιγραφή τῆς Μάστρου ὁρισμένα στοιχεῖα εἶναι άρκετά γιά τόν χρονολογικό προσδιορισμό τῆς γραφῆς καί κατά προέκταση τῶν εργασιῶν γιά τήν τοιχογράφηση τῆς σύγχρονης μέ τήν επιγραφή φάσης τῆς διακόσμησης. Ἡ επιγραφή μᾶς μιλά (στίχ. 1) γιά *άδελφούς*, (στίχ. 2) γιά *στεφνφόρους*, καί τό περιβάλλον προσδιορίζεται καλύτερα μέ τά ὀνόματα πού ακολουθοῦν (στίχ. 5), τόν *Δεσπότη*⁵⁴ *Θεόδωρο*,⁵⁵ καί, πιθανότατα, τόν *άδελφό* του Κωνσταντῖνο,⁵⁶ τοῦ ὁποίου καί ἡ παρουσία στήν περιοχή τοῦ Ἀχελῶου φαίνεται γιά τήν σύγχρονη έρευνα καλύτερα προσδιορισμένη.⁵⁷ Συνδεδεικός κρίκος ἢ *Ἄννα φιλεuseθεστάτη μεγάλη Κομνηνή* (στίχ. 4), ὅπως μνημονεύεται — μαζί μέ τόν Κωνσταντῖνο — καί στήν α' επιγραφή τῆς μονῆς Βαρνάκοβας.⁵⁸ Ἄν συνεκτιμηθοῦν ὅλα αὐτά τά δεδομένα, ἡ επιγραφή τῆς Ἐπισκο-

54. Ἡ άναφορά π.χ. τοῦ Θεοδώρου μέ τόν τίτλο τοῦ «Δεσπότη», ὅπως στά νομίσματα πού χρονολογοῦνται πρὶν από τήν άναγόρευση ἢ τήν στέψη του (βλ. σχετικά ΑΛΚΜΗΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια καί Ἡπειρος τόν 13ο αἰώνα. Ἱδεολογική άντιπαράθεση στήν προσπάθειά τους νά άνακτήσουν τήν αὐτοκρατορία [Ἐταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, 7]. Θεσσαλονίκη 1990, 72 σημ. 87) χρησιμεῖει ὡς terminus ante quem, ὅσο κι ἂν ὁ terminus αὐτός εἶναι δύσκολο νά προσδιοριστεῖ μέ ακρίβεια (βλ. γιά τό θέμα αὐτό Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, Συμβολή στό ζήτημα τῆς άναγόρευσης τοῦ Θεοδώρου Δούκα: Ἀφιέρωμα στόν Ἐμμανουήλ Κριαρά, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (3 Ἀπριλίου 1987). Ἔκδ. Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1988, 39-62· πρβλ. ΚΟΣΜΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ χρόνος στέψης τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ἡπείρου Θεοδώρου Α' Κομνηνοῦ: *HX* 29 (1988-89) 133 κ.έ.*

55. Προσωπογραφικά γιά τόν Θεόδωρο Δούκα βλ. τώρα στό βιβλίο τοῦ Κ. ΒΑΡΖΟΥ, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Β' [Βυζαντινά Κείμενα καί Μελέται, 206]. Θεσσαλονίκη 1984, 548-637, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία στίς σημ. 1. - 250.

56. Προσωπογραφικά γιά τόν Κωνσταντῖνο Δούκα βλ. ὅ.π. 656-664, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία στίς σημ. 1-22.

57. Βλ. G. PRINZING, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischer Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas, II: *HX* 25 (1983) 50-52 καί 68-70.

58. Ὅπως παρατήρησε ἡδη ὁ Ἀν. Ὁρλάνδος, πρόκειται γιά τήν Ἄννα, κόρη τοῦ Ἰωάννη «Κομνηνοῦ» καί άδελφή τῶν Κομνηνοδουκάδων άδελφῶν τῆς Ἡπείρου Μιχαήλ Α', Θεοδώρου, Μανουήλ καί

πῆς Μάστρου μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στενότερα στο μεταίχμιο τοῦ α' καί δ' τετάρτου τοῦ 13ου αἰ. Αὐτός πού προσπίπτει ἰκέτης στήν ἔνθρονη Θεοτόκο, ὁ Εὐειδέστατος τῆς ἐσχάτης κρίσεως δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἓνας ἀπό τούς ἀνθρώπους τοῦ «κύκλου τῶν διανοουμένων» τοῦ Ἀχελώου, γιατί ὄχι ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας στήν ἐκδήλωση τῆς μετανοίας του πρὸς τήν Ἐκκλησία.

Ἔχουμε κι ἐδῶ ἓνα ρυθμικό, ὅπως φαίνεται, κείμενο, γραμμένο καταλογάδην, ὅπως στήν περίπτωση τῆς Κόκκινης ἐκκλησιᾶς στό Βουλγαρέλι· ἔχουμε παρουσία προσώπων συγκεκριμένης κοινωνικῆς τάξης· ἔχουμε λόγιο κείμενο. Ποιός εἶναι ὁ δημιουργός του; Εἶναι ὁ λόγιος πού συνοδεύει τόν Κωνσταντῖνο Δούκα αὐτή τήν ἐποχή στόν Ἀχελῷο Νικόλαος ὁ Γοριανίτης, σημαντική μορφή ἀπό γενιά μορφωμένων ἀνθρώπων;⁵⁹ Εἶναι ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Εὐστάθιος⁶⁰ ἢ ὁ ἴδιος ὁ ἐπιγραμματοποιός μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀποκαυκος;⁶¹

Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα δέν ἔχει καί τόση σημασία στήν ἀνάπτυξη τῆς προβληματικῆς πού ἐπιχειρήσαμε. Ἐκεῖνο πού ἔχει τή μεγαλύτερη ἴσως σημασία εἶναι τό ὅτι καί στήν Ἡπειρο τοῦ 13ου αἰ. λειτουργεῖ τό φαινόμενο τοῦ «κύκλου τῶν διανοουμένων», μέ τόν ὀρισμό πού διαρθρώνει ὁ Α. Μαρκόπουλος «ὥστε νά ἀναχωνεῖται καί ἄλλα, μικρότερα ἐνδεχομένως, σύνολα ἀτόμων μέ πλούσια διανόηση ἀλλά μικρή ἢ καί ἀνύπαρκτη γραπτή παραγωγή».⁶²

Τίποτα περισσότερο ἀλλά καί τίποτα λιγότερο ἀπό τίς πνευματικές νοοτροπίες τῆς δυζαντινῆς κοινωνίας πού μεταφέρεται στήν Ἡπειρο καί στήνει τό δικό της πολιτιστικό ἐποικοδόμημα, τό οἰκοδόμημα πού ἐκφράζεται καί μέσα ἀπό τήν τέχνη τοῦ γραπτοῦ λόγου, τοῦ ποιητικοῦ γραπτοῦ λόγου τῶν ἐπιγραφῶν* τῆς.

Κωνσταντίνου, ἡ ὁποία παντρεύτηκε τόν κόμита τῆς Κεφαλληνίας Ματθαῖο Orsini (βλ. Μονή Βαρνάκοβας 13). Γιά τήν Ἄννα βλ. προσωπογραφικά καί στό διδλίο τοῦ K. BAPZOY, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμ. Β', 668-669. καί σὺμ. 1-7.

59. Βλ. Σ.Κ. ΚΙΣΣΑ, Σχόλια σ' ἓνα σιγίλλιο 175-188.

60. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ. Ἡ θέση τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀχελώου 198.

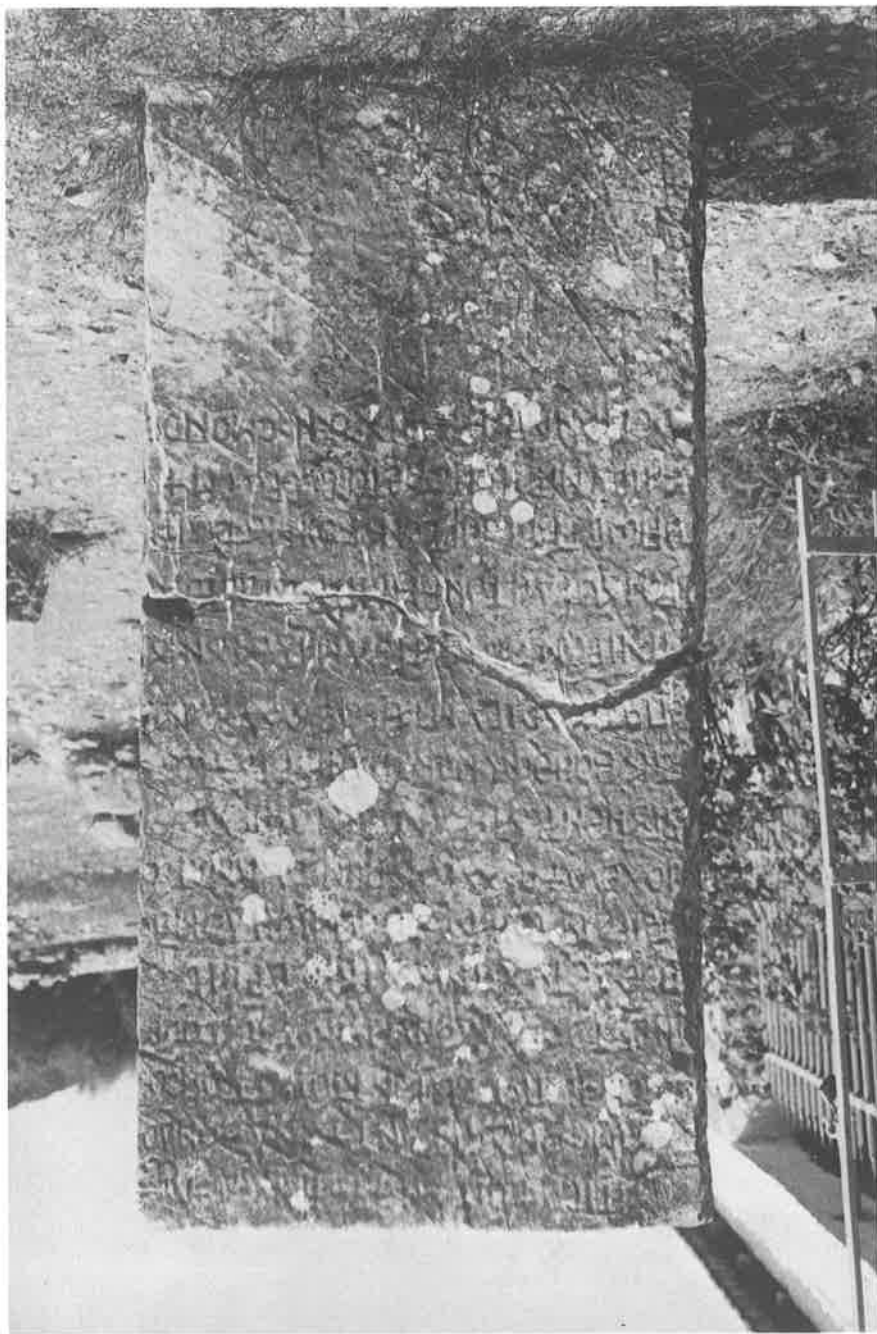
61. Τά ἐπιγράμματα τοῦ μητροπολίτη Ἰωάννη Ἀποκαύκου βλ. στήν ἐκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἐπιγράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου: Ἀθηνᾶ 15 (1903) 463-478. Γιά τό ποιητικό ἔργο τοῦ Ἀποκαύκου βλ. ἐπίσης Π.Κ. ΠΟΛΑΚΗ, Ἰωάννης Ἀποκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου (ἀνατύπωσης ἐκ τῆς Νέας Σιών). Ἐν Ἱεροσολύμοις 1923, 126-139. ΑΘ. ΚΟΜΙΝΗ, Τό δυζαντινόν ἱερόν ἐπίγραμμα 171. ΚΟΣΜΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰωάννης Ἀποκαυκος. Συμβολή στήν ἔρευνα τοῦ θίου καί τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του [Ἱστορικές μονογραφίες, 6]. Ἀθήνα 1988, 108-114.

62. ΑΘ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 157.

*Ἀπό τίς φωτογραφίες πού συνοδεύουν τό ἄρθρο αὐτό οἱ ὑπ' ἀριθμ. 1 καί 2 προέρχονται ἀπό τό προσωπικό ἀρχεῖο τῆς συναδέλφου Σ. Καλοπίση - Βέρτη καί οἱ ὑπόλοιπες ἀπό τό δικό μου ἀρχεῖο. Στήν κ. Καλοπίση - Βέρτη ὀφείλω θερμές εὐχαριστίες γιά τή διάθεση τῶν δύο φωτογραφιῶν πού ἐλήφθησαν ἀπό τήν ἴδια. Τέλος, ὀφείλω εὐχαριστίες καί πρὸς τήν Διεύθυνση τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γαλλίας (Παρίσι) γιά τήν παραχώρηση τῶν φφ. 208-209 τοῦ χφ Parisinus gr. 2661, ἀπό τά ὁποῖα τό φ.208 δημοσιεύεται ἐδῶ.

1. Μουσείο Θέρμου. Επιγραφή II.2.

2. Μουσείο Θέρμου. Επιγραφή Π.3.

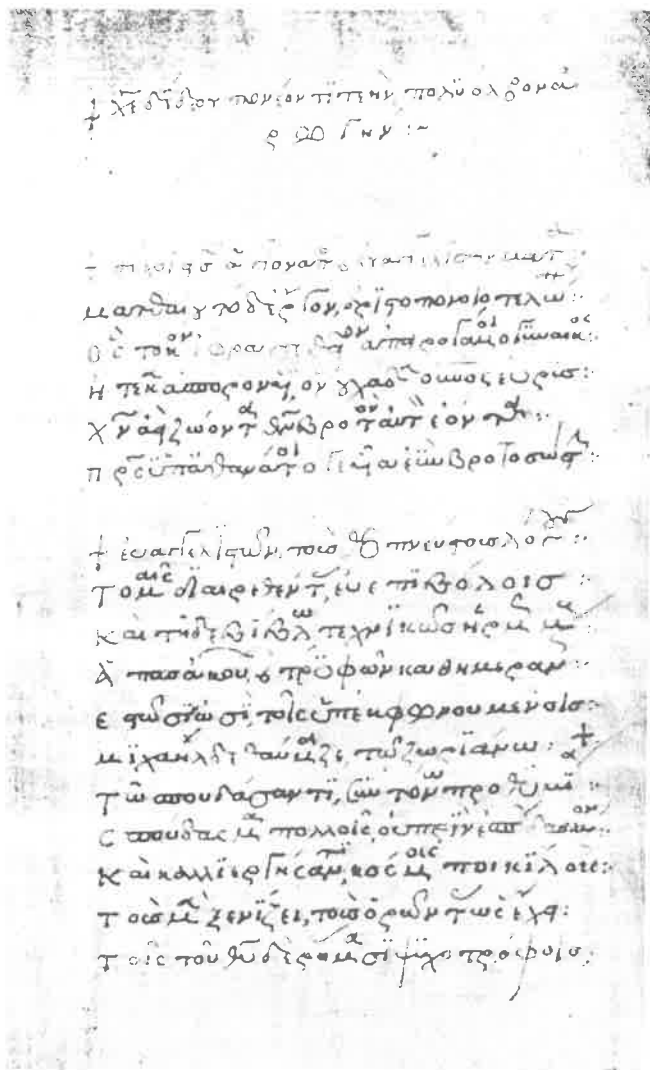
3. Χαλκιοῦποιοι, ᾽Αγιορ Ανδρέας. Επιγραφή (αριρτερό τμήμα).

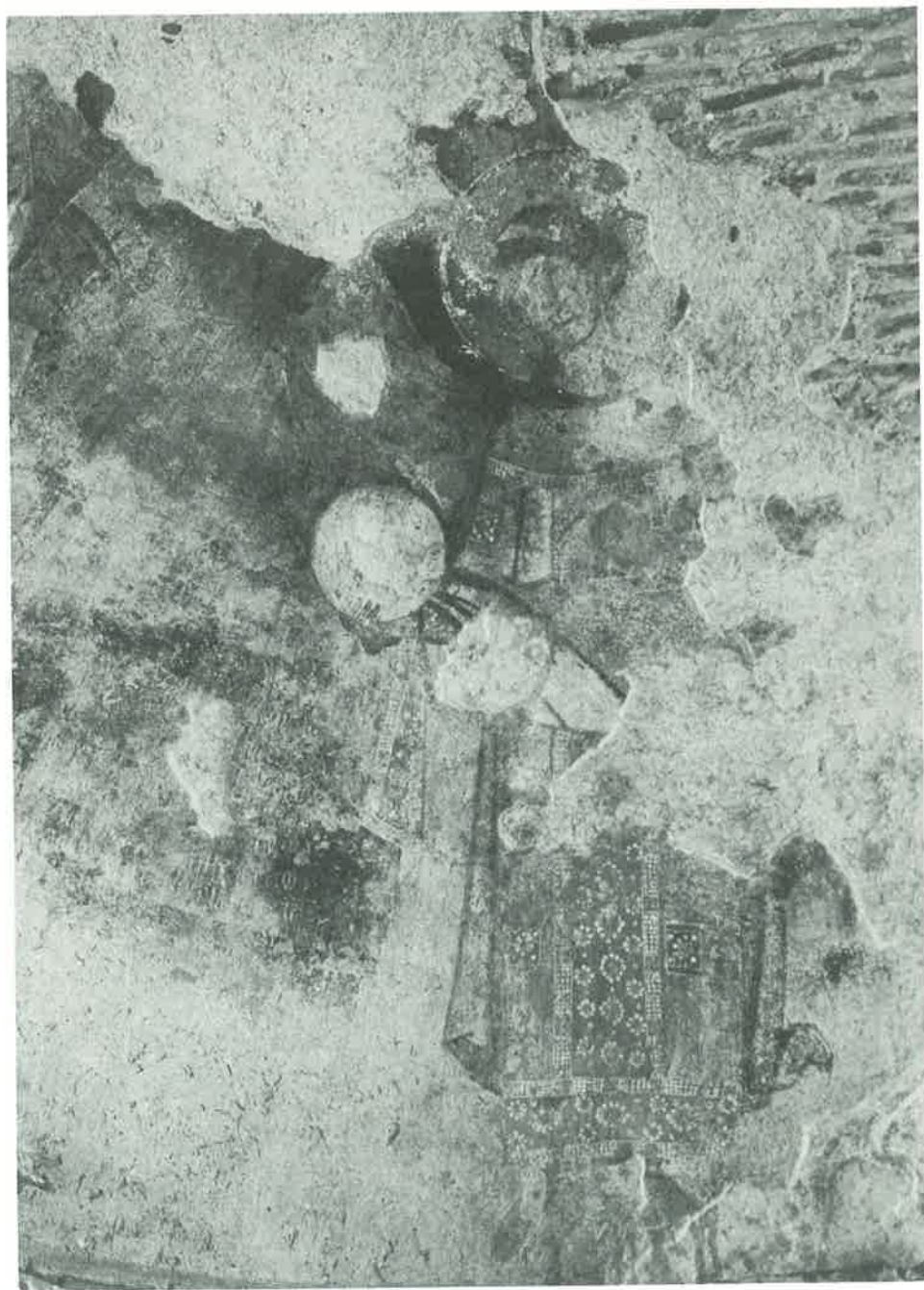
4. Χαλκιόπουλοι, Άγιος Ανδρέας. Επιγραφή (κεντρικό τμήμα).

5. Χαλκιοπούλοι, Άγιος Ανδρέας. Επιγραφή (δεξιό τμήμα).

8. Barocc. gr. 29, φ. 29. (Σπ. Λάμπρου, Πρόχειρον σημείωμα περί Ζωριανού, σ. 217. Gamillscheg-Harlfinger, Repertorium, πίν. 280).

9. Επισκοπή Μάστρου. Άγγελος (N.). Διακρίνονται ίχνη από την επιγραφή.

10. Επισκοπή Μάστρου. Τμήμα της επιγραφής.

